

B.K.MERCANTILE BANK LAW COLLEGE, PALANPUR

HANDOUTS

SUB: BANKING LAW

(Acts Covered: 1. Reserve Bank of India, 1934; 2. Banking Regulation Act- 1949; Banking Ombudsman Scheme 2006; Negotiable Instrument Act- 1881)

Banking Regulation Act- 1949, Reserve Bank of India, 1934

પરિચય (Introduction)

બેન્ક એ આધુનિક અર્થતંત્રનું હૃદય છે, જે જમા સ્વીકારે છે, ધિરાણ આપે છે અને ચુકવણી વ્યવસ્થાને સંચાલિત કરે છે. તેનો ઉદ્ભવ માનવ સભ્યતાના પ્રારંભથી જ થયો હતો અને સમય જતાં તે સાદી હુંડીથી લઈને આજના ડિજિટલ UPI અને CBDC સુધી પહોંચી ગયો છે. ભારતમાં બેન્કિંગનો વિકાસ ખાસ કરીને 1969ના રાષ્ટ્રીયકરણ, 1991ના આર્થિક સુધારા અને 2014 પછીના ડિજિટલ ક્રાંતિથી ઝડપી બન્યો છે.

બેન્કિંગ રેગ્યુલેશન એક્ટ, ૧૯૪૯ ની મુખ્ય લાક્ષણિકતાઓ

(Features of Banking Regulation Act, 1949)

ક્રમ	લાક્ષણિકતા (Feature)	વિગતવાર સમજૂતી
1	બેન્કિંગની સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા (Definition of Banking)	કલમ ૫(બી) અને ૫(સી)માં “બેન્કિંગ” એટલે જાહેર જનતા પાસેથી માંગ પર કે મુદતી જમા સ્વીકારીને ધિરાણ આપવું. આ વ્યાખ્યા ભારતમાં બેન્ક કહેવા માટેનો આધાર છે.
2	બેન્કિંગ વ્યવસાય પર પ્રતિબંધ (Prohibition on Non-Banking Entities)	કલમ ૭ – ફક્ત RBIનું લાઇસન્સ ધરાવતી સંસ્થાઓ જ “બેન્ક”, “બેન્કર”, “બેન્કિંગ” શબ્દો વાપરી શકે. બાકીની કંપનીઓએ આ શબ્દો વાપરવા પર સખત દંડ.
3	લાઇસન્સિંગ ફરજિયાત (Compulsory Licensing – કલમ ૨૨)	કોઈ પણ કંપની બેન્કિંગ વ્યવસાય શરૂ કરવા માટે RBI પાસેથી લાઇસન્સ લેવું ફરજિયાત છે. RBI જાહેર હિત, મૂડી, મેનેજમેન્ટના આધારે લાઇસન્સ આપે કે નામંજૂર કરે.

ક્રમ	લાક્ષણિકતા (Feature)	વિગતવાર સમજૂતી
4	ન્યૂનતમ મૂડી અને રિઝર્વની જરૂરિયાત (Minimum Capital & Reserves – કલમ ૧૧)	દરેક બેન્કે નક્કી કરેલી ન્યૂનતમ પેઇડ-અપ કેપિટલ અને રિઝર્વ રાખવું ફરજિયાત (હવે SFB માટે ₹૩૦૦ કરોડ, Payments Bank માટે ₹૧૦૦ કરોડ).
5	રોકડ અનામત રાખવાની ફરજ (Cash Reserve Ratio – CRR – કલમ ૪૨)	બેન્કોએ પોતાની ચોખ્ખી માંગ અને મુદતી જવાબદારીઓ (NDTL)નો ટકા RBI પાસે રોકડ રૂપે રાખવો પડે (હાલ ૪.૫%).
6	વિધિવિત્ અનામત (Statutory Liquidity Ratio – SLR – કલમ ૨૪)	બેન્કોએ NDTLનો ચોક્કસ ટકો (હાલ ૧૮%) સરકારી સિક્યોરિટીઝમાં રાખવો પડે.
7	વેપાર-વાણિજ્ય પર પ્રતિબંધ (Restriction on Trading – કલમ ૮ & ૯)	બેન્કો માલનો વેપાર કરી શકે નહીં અને પોતાના વપરાશ સિવાય જમીન-મકાન રાખી શકે નહીં (NPAની મિલકત ૭ વર્ષમાં વેચવી ફરજિયાત).
8	નિયંત્રણ અને નિરીક્ષણની વ્યાપક સત્તા (Control & Inspection – કલમ ૩૫)	RBIને બેન્કના દસ્તાવેજો, ખાતાં તપાસવાની, ઓડિટ કરાવવાની અને જરૂરી નિર્દેશો આપવાની સત્તા છે.
9	મેનેજમેન્ટ પર નિયંત્રણ (Control over Management – કલમ ૩૬એએ)	RBI બેન્કના ડિરેક્ટરોને હટાવી શકે, નવા નિમી શકે અને લોન આપવા-લેવા પર પણ નિયંત્રણ મૂકી શકે.
10	મોરેટોરિયમ, પુનર્ગઠન અને મર્જરની સત્તા (કલમ ૪૫ – ૧૯૯૭ સુધારા પછી)	RBI નબળી બેન્ક પર મોરેટોરિયમ લગાવી શકે, ફરજિયાત મર્જર કરી શકે અને મેનેજમેન્ટ હટાવી શકે (Yes Bank, LVB કેસ).
11	ઓડિટ અને રિટર્ન્સની ફરજ (Audit & Returns – કલમ ૨૯, ૩૦)	બેન્કોએ દર વર્ષે ઓડિટ કરાવી RBIને બેલેન્સ શીટ, P&L અને અન્ય રિટર્ન્સ સબમિટ કરવા પડે.
12	સહકારી બેન્કો પર પણ લાગુ (Applicability to Co-operative Banks – કલમ ૫૬)	૨૦૨૦ના સુધારા પછી શહેરી અને મલ્ટી-સ્ટેટ સહકારી બેન્કો પર આ એક્ટનો ભાગ VI સંપૂર્ણ લાગુ પડે છે (PMC Bank કેસ પછી).
13	જાહેર હિતમાં હસ્તક્ષેપની સત્તા	જો બેન્ક જાહેર હિત કે જમાકર્તાઓના હિતને નુકસાન

ક્રમ	લાક્ષણિકતા (Feature)	વિગતવાર સમજૂતી
	(Public Interest Power)	પહોંચાડે તો RBI લાઇસન્સ રદ કરી શકે (કલમ ૨૨(૪)).
14	વિશેષ અધિકાર (Overriding Effect – કલમ ૫૫)	આ એક્ટની જોગવાઈઓ અન્ય કાયદાઓ (કંપનીઝ એક્ટ સહિત) પર વિશેષ અસર ધરાવે છે.

બેન્કિંગ રેગ્યુલેશન એક્ટ, ૧૯૪૯ એ ભારતની બેન્કિંગ વ્યવસ્થાનું મુખ્ય નિયમનકારી કાયદો છે, જે બેન્કોની સ્થાપના, મૂડી, લિક્વિડિટી, મેનેજમેન્ટ, ઓડિટ, જમાકર્તાઓના હિતોનું રક્ષણ અને નાણાકીય સ્થિરતા સુનિશ્ચિત કરે છે અને RBIને બેન્કો પર વ્યાપક નિયંત્રણ આપે છે.

આ એક્ટને વારંવાર સુધારવામાં આવ્યો છે (૧૯૬૫, ૧૯૯૭, ૨૦૧૭, ૨૦૨૦) જેથી બદલાતા સમય સાથે તે સુસંગત રહે.

Origin and History of Banks (બેન્કનો ઉદ્ભવ અને ઇતિહાસ)

બેન્કિંગનો ઉદ્ભવ માનવ સભ્યતાના પ્રારંભિક તબક્કામાં જ થઈ ગયો હતો. ઈ.પૂ. ૩૦૦૦-૨૦૦૦ની આસપાસ બેબિલોન, મિસર અને ભારતમાં મંદિરો તથા રાજમહેલોમાં ધાન્ય, સોનું-ચાંદી જમા કરાવવાની અને ધિરાણ આપવાની વ્યવસ્થા હતી. ભારતમાં માનવ ધર્મશાસ્ત્ર અને કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં ઋણ, વ્યાજ અને હુંડીનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ મળે છે. મધ્યકાલીન યુરોપમાં (૧૨મી-૧૪મી સદી) ઇટાલીના લોમ્બાર્ડી વેપારીઓ બેન્ક પર બેસીને ધિરાણ આપતા હતા, જેનાથી “Bank” શબ્દની ઉત્પત્તિ થઈ. ૧૭મી સદીમાં સ્વીડનમાં પહેલી જાહેર બેન્ક અને ૧૬૯૪માં ઇંગ્લેન્ડમાં Bank of Englandની સ્થાપના થઈ, જે આધુનિક કેન્દ્રીય બેન્કિંગનો પાયો બની. ૧૯મી-૨૦મી સદીમાં ચેક, ઓવરડ્રાફ્ટ, બિલ ઓફ એક્સચેન્જ અને જોઈન્ટ સ્ટોક બેન્કોનો વિકાસ થયો, જ્યારે ૨૦મી સદીના અંતમાં ATM, ઇન્ટરનેટ બેન્કિંગ અને હવે UPI તથા CBDCએ બેન્કિંગને સંપૂર્ણ ડિજિટલ બનાવી દીધું છે.

સમયગાળો	દેશ/સ્થળ	મહત્વની ઘટનાઓ
પ્રાચીન કાળ (૩૦૦૦-૨૦૦૦ ઈ.પૂ.)	બેબિલોન, મેસોપોટેમિયા, મિસર, ભારત	મંદિરો અને રાજમહેલોમાં ધાન્ય-સોનું-ચાંદીની હુંડી અને ધિરાણની વ્યવસ્થા. ભારતમાં માનવ ધર્મશાસ્ત્રમાં “ઋણ” અને “વ્યાજ”નો ઉલ્લેખ.
મધ્યકાલીન યુરોપ (૧૨મી-૧૪મી સદી)	ઇટાલી (લોમ્બાર્ડી)	“Banco” (બેન્ક) પર બેસીને સોનારા ધિરાણ આપતા → આજનું “Bank” શબ્દ ત્યાંથી આવ્યો. બિલ ઓફ

સમયગાળો	દેશ/સ્થળ	મહત્વની ઘટનાઓ
		એક્સચેન્જનો ઉપયોગ.
17મી સદી	ઇંગ્લેન્ડ, સ્વીડન, નેધરલેન્ડ	1668: પહેલી જાહેર બેન્ક (Bank of Sweden). 1694: Bank of Englandની સ્થાપના (આજની કેન્દ્રીય બેન્કનો આધાર).
18મી-19મી સદી	યુરોપ અને અમેરિકા	જોઈન્ટ સ્ટોક બેન્કો, ચેક, ઓવરડ્રાફ્ટ, ડિસ્કાઉન્ટ હાઉસ. 1913માં અમેરિકામાં Federal Reserveની સ્થાપના.
20મી સદી	વિશ્વભર	કેન્દ્રીય બેન્કોનો વિકાસ, બ્રેટન વુડઝ, IMF-World Bank, ડિજિટલ બેન્કિંગ પછી ATM, ઇન્ટરનેટ બેન્કિંગ, UPI).

બેન્કના મુખ્ય પ્રકારો (Types of Banks)

A. શિડ્યુલ્ડ બેન્કો (Scheduled Banks)

ભારતની બેન્કિંગ વ્યવસ્થામાં શિડ્યુલ્ડ બેન્ક એટલે એવી નાણાકીય સંસ્થાઓ કે જેમનું નામ રીઝર્વ બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયા એક્ટ, ૧૯૩૪ની બીજી અનુસૂચિ (Second Schedule) માં સામેલ હોય. આ સૂચિમાં સ્થાન મેળવવાનો અર્થ એ છે કે આ બેન્કો RBI દ્વારા નક્કી કરેલી ચોક્કસ શરતો પૂરી કરે છે અને તેમના પર RBIનું વધુ કડક નિયમન લાગુ પડે છે.

એક બેન્કને શિડ્યુલ્ડ બેન્કની યાદીમાં સામેલ કરવા માટે નીચેની બે શરતો પૂરી કરવી જરૂરી છે:

1. બેન્કની ચૂકવેલ મૂડી અને રિઝર્વ (Paid-up Capital + Reserves) ઓછામાં ઓછા ૫૫ લાખ હોવી જોઈએ, અને
2. બેન્કે RBIને આ સંતોષ આપવો જોઈએ કે તેની બાબતો-વ્યવહારો જમાકર્તાઓના હિતને નુકસાન પહોંચાડે તેવી રીતે ચલાવવામાં આવતા નથી.

i. કેન્દ્રીય બેંક (Central Bank)

ભારતીય રીઝર્વ બેંક (Reserve Bank of India – RBI) એ ભારતની કેન્દ્રીય બેંક છે અને દેશની સમગ્ર બેન્કિંગ વ્યવસ્થાનું નિયમન તથા દેખરેખની જવાબદારી ધરાવે છે. તે મુદ્રા નીતિનું

ઘડતર અને અમલીકરણ કરે છે, ચલણ (નોટો) નું નિકાસ કરે છે, વિદેશી હૂંડિયામણના અનામતનું સંચાલન કરે છે અને કેન્દ્ર તથા રાજ્ય સરકારોના બેન્કર તરીકે કાર્ય કરે છે. સંક્ષેપમાં, RBI એ ભારતની આર્થિક સ્થિરતા, મુદ્રાસ્ફીતિ નિયંત્રણ, નાણાકીય વ્યવસ્થાની સુરક્ષા અને દેશના વિકાસને પ્રોત્સાહન આપવા માટેનું સર્વોચ્ચ નાણાકીય સંસ્થાન છે.

ii. વ્યાપારી બેન્કો (Commercial Banks)

વ્યાપારી બેન્કો એ ભારતમાં સૌથી વધુ જાણીતા અને વ્યાપક પ્રકારની બેન્કો છે. આ બેન્કો વ્યક્તિઓ, વેપારીઓ, ઉદ્યોગો તથા કંપનીઓને વિવિધ પ્રકારની નાણાકીય સેવાઓ પૂરી પાડે છે જેમ કે જમા સ્વીકારવી, લોન આપવી, ચેક-ડ્રાફ્ટની સુવિધા, ઓવરડ્રાફ્ટ, ક્રેડિટ કાર્ડ, ઇન્ટરનેટ બેન્કિંગ, NEFT/RTGS/UPI વગેરે.

વ્યાપારી બેન્કોને વધુ ત્રણ શ્રેણીમાં વિભાજિત કરવામાં આવે છે:

1. જાહેર ક્ષેત્રની બેન્કો (Public Sector Banks) કેન્દ્ર સરકારની માલિકી પાડે તેથી વધુ % હાલમાં મર્જર પછી હોય ૧૨ મોટી બેન્કો છે. ઉદાહરણ :State Bank of India (SBI), Punjab National Bank (PNB), Bank of Baroda, Canara Bank, Union Bank of India.
2. ખાનગી ક્ષેત્રની બેન્કો (Private Sector Banks) ખાનગી ભારતીય શેરધારકોની માલિકીવાળી બેન્કોહાલમાં ૨૧ બેન્કો છે. ઉદાહરણ :HDFC Bank, ICICI Bank, Axis Bank, Kotak Mahindra Bank, IndusInd Bank, Yes Bank, IDFC First Bank.
3. વિદેશી બેન્કો (Foreign Banks) વિદેશમાં મુખ્ય મથક ધરાવતી બેન્કો કે જે ભારતમાં શાખાઓ ચલાવે છે અથવા Wholly Owned Subsidiary (WOS) સ્વરૂપે કામ કરે છેહાલમાં ૪૬ બેન્કોની શાખાઓ છે. ઉદાહરણ :HSBC, Standard Chartered, Citibank, Deutsche Bank, Barclays, American Express.

iii. સહકારી બેન્કો (Co-operative Banks)

સહકારી બેન્કો એવી નાણાકીય સંસ્થાઓ છે જે તેના સભ્યોની માલિકીની અને સભ્યો દ્વારા જ સંચાલિત હોય છે. આ સભ્યો સામાન્ય રીતે વ્યક્તિઓ, નાના વેપારીઓ, ખેડૂતો કે સહકારી મંડળો હોય છે. આ બેન્કો પોતાના સભ્યોને જ બેન્કિંગ સેવાઓ (જમા, લોન, ચેકબુક વગેરે) પૂરી પાડે છે અને તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય નફો કરતાં સભ્યોનું કલ્યાણ હોય છે.

સહકારી બેન્કોને બે મુખ્ય શ્રેણીમાં વહેંચવામાં આવે છે:

1. શહેરી સહકારી બેન્કો (Urban Co-operative Banks – UCBs) શહેરો-નગરોમાં કાર્યરત, વેપારીઓ-વ્યાવસાયિકો માટે. ઉદાહરણ: સરસ્વત બેન્ક, કોસમોસ બેન્ક, નવી મુંબઈ કો-ઓપ બેન્ક, ગુજરાતની અનેક મોટી UCBs.
2. ગ્રામીણ સહકારી બેન્કો (Rural Co-operative Banks)
 - રાજ્ય સહકારી બેન્કો (State Co-operative Banks – StCBs)
 - જિલ્લા કેન્દ્રીય સહકારી બેન્કો (District Central Co-operative Banks – DCCBs)
 - પ્રાથમિક કૃષિ ધિરાણ સહકારી મંડળો (Primary Agricultural Credit Societies – PACS) (હાલમાં દેશમાં ૯૫,૦૦૦થી વધુ PACS છે)

નિયમન (Regulation):

- શહેરી સહકારી બેન્કો પર Banking Regulation Act, 1949નો ભાગ VI (Section 56) લાગુ પડે છે અને 2020ના સુધારા પછી RBIનું સંપૂર્ણ નિયમન છે.
- ગ્રામીણ સહકારી બેન્કો પર બેવડું નિયમન છે: RBI (નાણાકીય બાબતો) + રાજ્ય સરકારનો રજિસ્ટ્રાર ઓફ કો-ઓપરેટિવ સોસાયટીઝ (પ્રશાસનિક બાબતો).

વિશેષતાઓ:

- ઓછા વ્યાજે લોન
- સભ્યોને ડિવિડન્ડ
- મોટા ભાગની સહકારી બેન્કો શિડ્યુલ્ડ હોય છે
- 2020 પછી RBIએ UCBs પર CRR/SLR, PCA જેવા કડક નિયમો લાગુ કર્યા છે.

આમ, સહકારી બેન્કો ભારતની ગ્રામીણ અને શહેરી નાની આવક ધરાવતા વર્ગોની નાણાકીય જરૂરિયાતો પૂરી કરવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે

iv. નાની નાણાકીય બેન્કો (Small Finance Banks – SFBs)

નાની નાણાકીય બેન્કો એ ભારતમાં બેન્કિંગનો એક ખાસ પ્રકાર છે જેનો મુખ્ય ધ્યેય એવા લોકો અને વર્ગોને બેન્કિંગ સેવાઓ પૂરી પાડવાનો છે જેઓ હજુ સુધી બેન્કિંગ વ્યવસ્થાથી વંચિત અથવા અપૂર્ણ રીતે સેવા મેળવતા હોય છે. આમાં મુખ્યત્વે નાના વેપારીઓ, સૂક્ષ્મ ઉદ્યોગો (MSMEs), નાના ખેડૂતો, અને ઓછી આવક ધરાવતા વ્યક્તિઓનો સમાવેશ થાય છે.

મુખ્ય વિશેષતાઓ (Key Features):

- ૨૦૧૪માં RBIએ ગાઇડલાઇન્સ જાહેર કરી અને ૨૦૧૬થી લાઇસન્સ આપવાનું શરૂ કર્યું.
- હાલમાં (નવેમ્બર ૨૦૨૫ સુધી) કુલ ૧૨ નાની નાણાકીય બેન્કો કાર્યરત છે.
- ઓછામાં ઓછી મૂડી ૨૦૦ કરોડ (હવે ૩૦૦ કરોડની ભલામણ).
- ૭૫% ટકા લોન પ્રાથમિકતા ક્ષેત્ર (Priority Sector Lending – PSL)માં આપવી ફરજિયાત (સામાન્ય બેન્કોના ૪૦%ની સરખામણીએ ઘણી વધુ).
- નાની રકમની લોન (માઇક્રો લોન) પર વિશેષ ધ્યાન.
- સામાન્ય બેન્કોની જેમ જ જમા સ્વીકારી શકે છે અને લોન આપી શકે છે.
- તમામ શિયુલ્ડ બેન્કો છે, તેથી CRR, SLR, RBIનું પૂર્ણ નિયમન લાગુ પડે છે.

હાલની ૧૨ નાની નાણાકીય બેન્કો (2025):

1. AU Small Finance Bank
2. Equitas Small Finance Bank
3. Ujjivan Small Finance Bank
4. Jana Small Finance Bank
5. Suryoday Small Finance Bank
6. Utkarsh Small Finance Bank
7. ESAF Small Finance Bank
8. Fincare Small Finance Bank (હવે AU સાથે મર્જ)
9. Capital Small Finance Bank
10. North East Small Finance Bank
11. Shivalik Small Finance Bank
12. Unity Small Finance Bank

લક્ષ્ય વર્ગ: નાના દુકાનદારો, સ્ટ્રીટ વેન્ડર્સ, ખેડૂતો, મહિલા સ્વ-સહાય જૂથો, માઇક્રો ઉદ્યોગો.

આ બેન્કોએ ભારતના નાણાકીય સમાવેશ (Financial Inclusion)માં ખૂબ મહેતુપૂર્વકનું યોગદાન આપ્યું છે અને ઘણી બેન્કો (જેમ કે AU, Ujjivan, Equitas) આજે ઝડપથી વિકસતી બેન્કોમાં ગણાય છે.

v. ચુકવણી બેન્કો (Payment Banks)

ચુકવણી બેન્કો એ બેન્કિંગનો એક વિશેષીકૃત પ્રકાર છે જેનો મુખ્ય ધ્યેય વ્યક્તિઓ અને નાના વેપારીઓને મૂળભૂત બેન્કિંગ સેવાઓ, ખાસ કરીને ચુકવણી (payments) અને મોની ટ્રાન્સફર (remittance) સેવાઓ પૂરી પાડવાનો છે. આ બેન્કો ડિજિટલ અને મોબાઇલ-આધારિત બેન્કિંગ પર ભાર મૂકે છે, જેથી ગ્રામીણ અને અશહેરી વિસ્તારોમાં નાણાકીય સમાવેશ (financial inclusion)ને પ્રોત્સાહન મળે. જોકે, આ બેન્કો લોન આપવાની (lending) પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ નથી લઈ શકતી, જે તેમને સામાન્ય વ્યાપારી બેન્કોથી અલગ પાડે છે.

મુખ્ય વિશેષતાઓ (Key Features):

- સ્થાપના: 2014માં RBIએ ગાઇડલાઇન્સ જાહેર કરી અને 2015-16માં પહેલા લાઇસન્સ આપ્યા.
- લઘુત્તમ મૂડી: 100 કરોડ (શરૂઆતમાં).
- જમા મર્યાદા: પ્રતિ ગ્રાહક માટે મહત્તમ ₹2 લાખ (જમા સુરક્ષા માટે DICGC કવરેજ).
- સેવાઓ: જમા સ્વીકાર, ATM/ડેબિટ કાર્ડ, UPI/ઇ-વોલેટ, ઇન્શ્યોરન્સ/મ્યુચ્યુઅલ ફંડ વેચાણ, રેમિટન્સ (જેમ કે IMPS, NEFT).
- પ્રતિબંધો: કોઈ લોન, ક્રેડિટ કાર્ડ અથવા ઇન્વેસ્ટમેન્ટ પ્રોડક્ટ્સ આપી શકતી નથી. આવક મુખ્યત્વે ફી અને જમા પરથી આવે છે.
- નિયમન: RBIનું સંપૂર્ણ નિયમન (Banking Regulation Act, 1949 હેઠળ), તમામ શિષ્ટ્યુલ્સ બેન્કો છે.
- લક્ષ્ય: નાના વેપારીઓ, શ્રમિકો, અને ડિજિટલ વપરાશકર્તાઓ – PMJDY અને UPI સાથે જોડાયેલા.

હાલની 6 ચુકવણી બેન્કો (નવેમ્બર 2025 સુધી):

1. Airtel Payments Bank (2017) – ટેલિકોમ બેકગ્રાઉન્ડ, UPI પર મજબૂત.
2. Paytm Payments Bank (2017) – ડિજિટલ વોલેટ લીડર, 30 કરોડ+ ગ્રાહકો.
3. India Post Payments Bank (IPPB) (2018) – પોસ્ટ ઓફિસ નેટવર્ક, ગ્રામીણ કવરેજ.
4. Fino Payments Bank (2017) – BC મોડલ, નાના વેપારીઓ માટે.
5. NSDL Payments Bank (2018) – ડિપોઝિટરી સર્વિસીસ સાથે જોડાયેલી.
6. Jio Payments Bank (2020) – રિલાયન્સ જીયોની, ડેટા-આધારિત સેવાઓ.

અસર અને પડકારો: ચુકવણી બેન્કોએ ભારતમાં ડિજિટલ પેમેન્ટને વેગ આપ્યો છે, ખાસ કરીને 2016ની નોટબંધી પછી. તેમણે 10 કરોડથી વધુ નવા ખાતાધારકો ઉમેર્યા છે. જોકે, લોન ન આપી

શકવાને કારણે આવકની મર્યાદા છે, અને કેટલીક (જેમ કે Aditya Birla Idea, Vodafone M-Pesa) બંધ થઈ ગઈ છે. RBI હવે તેમને વધુ સ્પર્ધાત્મક બનાવવા માટે નવા નિયમો ચાલુ કરી રહ્યું છે.

આ બેન્કો ભારતના "ડિજિટલ ઈન્ડિયા" અને "કેશલેસ ઈકોનોમી"ના ધ્યેયોને મજબૂત કરે છે.

vi. ગ્રામીણ બેન્કો / પ્રાદેશિક ગ્રામીણ બેન્કો (Regional Rural Banks – RRBs)

પ્રાદેશિક ગ્રામીણ બેન્કો (RRBs) એ ભારતની ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં મુખ્યત્વે કાર્યરત એવી વિશેષ બેન્કો છે જેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય ગામડાંઓની વસ્તીની બેન્કિંગ જરૂરિયાતો પૂરી કરવી અને ગ્રામીણ વિકાસને પ્રોત્સાહન આપવું છે. આ બેન્કો ખાસ કરીને ખેતી અને સંલગ્ન પ્રવૃત્તિઓને ધિરાણ (credit) પૂરું પાડવા માટે બનાવવામાં આવી છે.

મહત્વ અને યોગદાન:

- ગામડે-ગામડે બેન્ક શાખાઓ ખોલી
- નાના-સીમાંત ખેડૂતોને સસ્તું ધિરાણ
- Priority Sector Lendingમાં ૧૦૦% યોગદાન
- PMJDY, આત્મનિર્ભર ભારત, મુદ્રા યોજના જેવી સરકારી યોજનાઓનો અમલ
- ૨૦૧૯-૨૦૨૫ વચ્ચે મોટા પ્રમાણમાં મજૂર કરીને મજબૂત બનાવવામાં આવી

ટૂંકમાં, RRBs એ ભારતના ગ્રામીણ અર્થતંત્રની “લાઇફલાઇન” છે અને નાણાકીય સમાવેશ તથા ગ્રામીણ વિકાસનું મહત્વનું સાધન છે.

vii. વિશિષ્ટ બેન્કો (Specialized Banks)

વિશિષ્ટ બેન્કો એ એવી નાણાકીય સંસ્થાઓ છે જે ચોક્કસ ક્ષેત્રો કે ઉદ્યોગોને લગતી વિશિષ્ટ બેન્કિંગ સેવાઓ પૂરી પાડવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. આ બેન્કો તેમની સેવાઓ દ્વારા આ ક્ષેત્રોની વિશેષ નાણાકીય જરૂરિયાતોને પૂરી કરે છે અને તેમના વિકાસમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. ભારતમાં આ બેન્કો મુખ્યત્વે સરકારી અથવા અર્ધ-સરકારી છે અને તેમનું નિયમન RBI અને અન્ય સંસ્થાઓ (જેમ કે NABARD) દ્વારા થાય છે. તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય લાંબા ગાળાના ધિરાણ, તકનીકી સલાહ અને ક્ષેત્ર-વિશિષ્ટ વિકાસ છે. 2025 સુધીમાં, આ બેન્કો

ભારતના આર્થિક વિકાસમાં મહત્વનું યોગદાન આપી રહી છે, ખાસ કરીને MSME, કૃષિ, નિકાસ અને આવાસ ક્ષેત્રમાં.

viii. સ્થાનિક ક્ષેત્રીય બેન્કો (Local Area Banks – LABs)

સ્થાનિક ક્ષેત્રીય બેન્કો એ ભારતમાં એક ખૂબ જ નાના સ્તરની, ભૌગોલિક રીતે મર્યાદિત બેન્કો છે જેનો હેતુ ચોક્કસ સ્થાનિક વિસ્તારો (સામાન્ય રીતે એક જિલ્લો અથવા લાગુ-લગાટ ૨-૩ જિલ્લાઓ)ની બેન્કિંગ જરૂરિયાતો પૂરી કરવાનો છે. આ બેન્કો ખાસ કરીને એવા વિસ્તારોમાં કામ કરાવવા માટે બનાવવામાં આવી હતી જ્યાં મોટી વ્યાપારી બેન્કોની પહોંચ ઓછી હોય અને નાના વેપારીઓ, ખેડૂતો તથા સ્થાનિક લોકોને સરળ બેન્કિંગ સેવાઓ મળી રહે.

B. નોન-શિડ્યુલ્ડ બેન્કો (Non-Scheduled Banks)

ભારતની બેન્કિંગ વ્યવસ્થામાં નોન-શિડ્યુલ્ડ બેન્ક એટલે એવી નાણાકીય સંસ્થાઓ કે જે રીઝર્વ બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયા એક્ટ, ૧૯૩૪ની બીજી અનુસૂચિ (Second Schedule) માં સામેલ થવા માટેની શરતો પૂરી કરતી નથી. આ સૂચિમાંથી બહાર રહેવાનો અર્થ એ છે કે આ બેન્કો પર શિડ્યુલ્ડ બેન્કોની સરખામણીમાં અલગ અને સામાન્ય રીતે ઓછા કડક નિયમો લાગુ પડે છે. હાલમાં ભારતમાં નોન-શિડ્યુલ્ડ બેન્કો ખૂબ જ ઓછી સંખ્યામાં છે (માત્ર ૨-૩ જેટલી), જેમાં મોટે ભાગે સ્થાનિક ક્ષેત્રીય બેન્કો (Local Area Banks) અથવા કેટલીક જૂની નાની બેન્કોનો સમાવેશ થાય છે. આ બેન્કો પર RBIનું સીધું નિયંત્રણ ઓછું હોય છે અને તેમને RBI પાસેથી રિફાઇનાન્સ સુવિધા કે CRR/SLRમાં રાહત મળતી નથી.

ભારતમાં બેન્કિંગનો વિકાસ (Development of Banking in India)

ભારતમાં બેન્કિંગનો વિકાસ પાંચ મુખ્ય તબક્કામાં વહેંચી શકાય છે:

1. પ્રાચીન અને બ્રિટિશ કાળ (1770-1947) પ્રાચીન ભારતમાં મહાજનો અને હુંડી વ્યવસ્થા હતી. 1770માં Bank of Hindustan (પ્રથમ બેન્ક), 1806માં Bank of Bengal, 1840માં Bank of Bombay, 1843માં Bank of Madras → આ ત્રણ પ્રેસિડેન્સી બેન્કો 1921માં ઈમ્પિરિયલ બેન્ક બની. 1935માં RBIની સ્થાપના થઈ.
2. સ્વતંત્રતા પછીનો પ્રારંભિક તબક્કો (1947-1969)
 - 1949: RBIનું રાષ્ટ્રીયકરણ
 - 1955: ઈમ્પિરિયલ બેન્ક → State Bank of India

- 1959-1960: 8 સહયોગી બેન્કોનું રાષ્ટ્રીયકરણ
- 3. રાષ્ટ્રીયકરણ અને સામાજિક બેન્કિંગ (1969-1991)
 - 1969: 14 મોટી બેન્કોનું રાષ્ટ્રીયકરણ (જમા ₹50 કરોડથી વધુ)
 - 1980: વધુ 6 બેન્કોનું રાષ્ટ્રીયકરણ → કુલ 20 જાહેર ક્ષેત્રની બેન્કો
 - 1975: પ્રાદેશિક ગ્રામીણ બેન્કો (RRB)ની સ્થાપના
 - પરિણામ: બેન્ક શાખાઓ ૮,૦૦૦થી વધીને ૬૦,૦૦૦ થઈ, ગ્રામીણ લોન ૩%થી ૧૮% થઈ
- 4. આર્થિક ઉદારીકરણ અને ખાનગીકરણ (1991-2014)
 - નરસિંહ રાવ-મનમોહન સરકારે નવી ખાનગી બેન્કોને લાઇસન્સ આપ્યા (ICICI, HDFC, UTI → Axis)
 - બેઝલ નિયમો લાગુ, NPA માટે SARFAESI Act (2002), IBC (2016)
 - ટેકનોલોજીનો પ્રવેશ: Core Banking, ATM, Net Banking
- 5. ડિજિટલ ક્રાંતિ અને નાણાકીય સમાવેશ (2014-2025)
 - 2014: પ્રધાનમંત્રી જન-ધન યોજના → ૬૪ કરોડ+ ખાતા (નવેમ્બર 2025 સુધી)
 - 2015-16: પેમેન્ટ્સ બેન્ક અને નાની નાણાકીય બેન્કો
 - 2016: નોટબંધી → ડિજિટલ પેમેન્ટમાં વિસ્ફોટ
 - UPI (2016): 2025માં દર મહિને ૧૪૦૦ કરોડ+ ટ્રાન્ઝેક્શન
 - 2019-2021: જાહેર ક્ષેત્રની બેન્કોનું મર્જર → ૨૭થી ૧૨ બેન્કો
 - 2022: CBDC (e-Rupee) પાઇલટ

નિષ્કર્ષ (Conclusion)

ભારતની બેન્કિંગ વ્યવસ્થા પ્રાચીન હૂંડીથી લઈને વિશ્વના સૌથી મોટા ડિજિટલ પેમેન્ટ નેટવર્ક UPI સુધીની અદ્ભુત યાત્રા છે. 1969ના રાષ્ટ્રીયકરણએ બેન્કિંગને સામાજિક ન્યાયનું સાધન બનાવ્યું, 1991ના સુધારાએ તેને સ્પર્ધાત્મક બનાવ્યું અને 2014 પછીની ડિજિટલ ક્રાંતિએ ભારતને વિશ્વનું નાણાકીય સમાવેશ અને ડિજિટલ બેન્કિંગનું મોડેલ બનાવ્યું છે. આજે 99% ગામડાઓમાં બેન્કિંગ સુવિધા અને 55 કરોડથી વધુ Jan-Dhan ખાતા ભારતની આ અદ્ભુત સફરના જીવંત પુરાવા છે.

Meaning and Nature of Bank, Banking and Banker(બેંક, બેન્કિંગ, અને બેન્કર શબ્દનો અર્થ અને તેનું સ્વરૂપ સમજાવો)

1. Meaning of Bank ('Bank' શબ્દનો અર્થ)

Bank — બેંક

A bank is a financial institution that accepts deposits and provides loans. (બેંક એ એવી નાણાકીય સંસ્થા છે જે લોકો પાસેથી જમા સ્વીકારીને તેમને લોન આપે છે.)

બેંકનો મૂળ અર્થ એ છે કે તે લોકોના વધેલા નાણાંને સલામત રાખે છે અને જરૂરિયાત હોય ત્યારે લોન તરીકે પૈસા ઉપલબ્ધ કરાવે છે. બેંક સમાજમાં નાણાંની અવરજવર સુગમ બનાવે છે, વેપારને પ્રોત્સાહન આપે છે અને આર્થિક વિકાસ માટે નાણાકીય સેવાઓ પૂરી પાડે છે. બેંક દ્વારા આપવામાં આવતી મુખ્ય સેવાઓમાં—જમા સ્વીકારવી, લોન આપવી, ચેક-ડ્રાફ્ટ દ્વારા ચુકવણી કરવી, અને ડિજિટલ બેન્કિંગ સેવાઓ શામેલ છે.

Nature of Bank (બેંકનું સ્વરૂપ/લક્ષણો)

1. Accepts Deposits — જમા સ્વીકારે છે
2. Provides Loans — લોન આપે છે
3. Deals in Money and Credit — નાણાં અને ક્રેડિટનો વ્યવહાર કરે છે
4. Provides Payment & Settlement Services — ચુકવણી અને સેટલમેન્ટ સુવિધા આપે છે
5. Acts as Financial Intermediary — નાણાકીય મધ્યસ્થ તરીકે કાર્ય કરે છે, બેંક એ નાણાકીય મધ્યસ્થી (financial intermediary) છે જે બચતકર્તાઓ પાસેથી નાણાં એકઠાં કરી ધિરાણકર્તાઓને આપે છે.
6. તે વિશ્વાસ (trust) પર ચાલે છે — જમાકર્તાઓને વિશ્વાસ હોય કે તેમના પૈસા સુરક્ષિત છે અને જ્યારે જોઈએ ત્યારે પાછા મળશે.
7. બેંકની પાસે ચલણ સર્જનની શક્તિ (credit creation power) હોય છે (જમા $\times$ ૧/CRR).

2. Meaning of Banking('Banking' શબ્દનો અર્થ)

Banking — બેન્કિંગ

કાયદાકીય વ્યાખ્યા:

Banking Regulation Act, 1949ની કલમ ૫(બી) અનુસાર “બેન્કિંગ” એટલે જાહેર જનતા પાસેથી ચુકવવાયોગ્ય જમા સ્વીકારવી અને તેનો ધિરાણ કે રોકાણ માટે ઉપયોગ કરવો.

Banking means accepting deposits from the public for the purpose of lending or investment.

(બેન્કિંગનો અર્થ છે—જાહેરમાંથી જમા સ્વીકારી તે નાણાંને લોન કે રોકાણ તરીકે ઉપયોગમાં લેવાની પ્રક્રિયા.)

ભારતમાં બેન્કિંગની વ્યાખ્યા **Banking Regulation Act, 1949, Section 5(b)**માં આપવામાં આવી છે. બેન્કિંગ એક સતત અને સગવડભરી સેવા છે જેમાં બેંક લોકોના પૈસા રાખે છે અને જરૂર મુજબ લોન આપી નફો કમાય છે. બેન્કિંગમાં ચેક કલેક્શન, રેમિટન્સ, ATM, UPI, મોબાઇલ બેન્કિંગ જેવી સેવાઓનો સમાવેશ થાય છે.

Nature of Banking (બેન્કિંગનું સ્વરૂપ/લક્ષણો)

1. Continuous Activity — સતત ચાલતી પ્રવૃત્તિ
2. Accepts Deposits and Lends Money — જમા સ્વીકારણ અને લોન વિતરણ
3. Provides Agency Functions — ગ્રાહકો માટે એજન્સી કાર્ય કરે છે (બિલ, ટેક્સ, રેન્ટ ભરવું)
4. Provides Utility Services — લોકરને, ATM, ડિજિટલ પેમેન્ટ જેવી સેવાઓ
5. Regulated Activity — RBI દ્વારા નિયમિત કાર્ય
6. બેન્કિંગ એ વ્યવસાય (business) છે, જેમાં બેંક ઓછા વ્યાજે જમા લઈને વધુ વ્યાજે લોન આપીને નફો કમાય છે (Interest Spread).
7. તે સેવા આધારિત વ્યવસાય છે – ચુકવણી, રેમિટન્સ, ફોરેક્સ, ઇન્શ્યુરન્સ વેચાણ, મ્યુચ્યુઅલ ફંડ વગેરે દ્વારા ફી-આધારિત આવક.
8. આધુનિક બેન્કિંગમાં ટેકનોલોજી (UPI, Net Banking, Mobile Banking) અને ડિજિટલાઇઝેશન મુખ્ય ભૂમિકા ભજવે છે.
9. તે નિયમનબદ્ધ વ્યવસાય (highly regulated) છે – RBI, Basel Norms, KYC, AML વગેરે.

3. Meaning of Banker('Banker' શબ્દનો અર્થ)

Banker — બેન્કર

A banker is a person or institution engaged in banking business.
(બેન્કર એ વ્યક્તિ અથવા સંસ્થા છે જે બેન્કિંગનો વ્યવસાય કરે છે.)

Banker શબ્દમાં વ્યક્તિ તેમજ બેન્ક ચલાવતી કંપની બંનેનો સમાવેશ થાય છે. Banker પોતાના ગ્રાહકોને નાણાંકીય સેવાઓ પૂરી પાડે છે જેમ કે—જમા-ઉઠાવવાની સુવિધા, લોનની વ્યવસ્થા, ચેક કલેક્શન, અને ડિજિટલ ટ્રાન્સફર.

કાયદાકીય દૃષ્ટિએ મહત્વની વ્યાખ્યા (Judicial Definitions):

1. Sir John Paget (1920): “કોઈ વ્યક્તિ કે સંસ્થા બેન્કર કહેવાય જો તે જાહેર જનતા પાસેથી ચલણ ખાતા (current account) સ્વીકારે.”
2. Hart (1905): બેન્કરના મુખ્ય લક્ષણો:
 - જાહેર જનતા પાસેથી જમા સ્વીકારવી
 - ચેક દ્વારા ચુકવણીની સુવિધા આપવી
 - જમાકર્તા અને બેન્કર વચ્ચે ઋણી-લેણદાર (debtor-creditor) સંબંધ

Nature of Banker(બેન્કરનું સ્વરૂપ)

1. Maintains Customer Accounts — ગ્રાહકોના ખાતાઓનું સંચાલન કરે છે
2. Provides Loan and Advance — લોન અને એડવાન્સ આપે છે
3. Acts as Trustee, Agent, and Advisor — ટ્રસ્ટી, એજન્ટ અને સલાહકાર તરીકે કાર્ય કરે છે
4. Confidential Relationship — ગ્રાહક સાથે ગુપ્તતા જાળવે છે
5. Obligated to Honour Cheques — ગ્રાહકના ચેક માન્ય કરવાનું દાયિત્વ

Conclusion (પરિણામ)

Bank, Banking, અને Banker ત્રણેય પરસ્પર સંબંધિત છે. બેંક એ નાણાંકીય સંસ્થા છે; બેન્કિંગ એ જમા સ્વીકરણ અને લોન વિતરણની પ્રક્રિયા છે; અને બેન્કર એ વ્યક્તિ/સંસ્થા છે જે આ તમામ બેન્કિંગ સેવાઓ અમલમાં મૂકે છે. આ ત્રણેય તત્વો દેશની નાણાકીય પ્રણાલી અને આર્થિક વિકાસમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે.

Use of words “bank”, “banker”, “banking” or “banking company”(“bank”, “banker”, “banking” or “banking company” શબ્દ નો ઉપયોગ (Section 7)

કલમ ૭નો મુખ્ય હેતુ

આ કલમનો ઉદ્દેશ્ય “બેન્ક”, “બેન્કર”, “બેન્કિંગ” અથવા “બેન્કિંગ કંપની” શબ્દોનો દુરુપયોગ અટકાવવાનો છે, જેથી જાહેર જનતા છેતરાય નહીં અને ખોટી કંપનીઓ બેન્ક તરીકે ન દેખાય.

કલમ ૭(૧) – પ્રતિબંધ (Prohibition)

કોઈ પણ કંપની (Company) “bank”, “banker”, “banking” અથવા “banking company” શબ્દો અથવા તેના કોઈપણ ડેરિવેટિવ (જેમ કે banking corporation, bank ltd.) પોતાના નામમાં, જાહેરાતમાં, વ્યવસાયમાં કે કોઈપણ રીતે વાપરી શકે નહીં, સિવાય કે તે RBI પાસેથી બેન્કિંગ લાઇસન્સ ધરાવતી હોય અને આ એક્ટ હેઠળ બેન્કિંગ વ્યવસાય કરતી હોય.

કલમ ૭(૨) – અપવાદો (Exceptions)

નીચેની સંસ્થાઓને આ શબ્દો વાપરવાની છૂટ છે (RBIની પૂર્વ મંજૂરી સાથે અથવા કાયદાકીય જોગવાઈ હેઠળ):

1. કેન્દ્રીય બેન્ક (RBI)
2. સ્ટેટ બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયા અને તેની સહયોગી બેન્કો (SBI Act, 1955)
3. રાષ્ટ્રીયકૃત બેન્કો (Nationalised Banks)
4. સહકારી બેન્કો (Co-operative Banks) – જો તેમના નામમાં “co-operative” સાથે હોય
5. વિદેશી બેન્કો – જેમને RBIએ લાઇસન્સ આપ્યું હોય
6. અન્ય કાયદા દ્વારા સ્થાપિત બેન્કો (જેમ કે NABARD, SIDBI, EXIM Bank – જો કાયદો પરવાનગી આપે)
7. RBIની લેખિત મંજૂરી મેળવનાર કોઈપણ સંસ્થા

કલમ ૭(૩) – સજા (Penalty)

જો કોઈ કંપની આ કલમનું ઉલ્લંઘન કરે તો:

- દરેક દિવસના ઉલ્લંઘન માટે ₹૫,૦૦૦ સુધીનો દંડ (ચાલુ ઉલ્લંઘનના કિસ્સામાં)
- દરેક ડિરેક્ટર/અધિકારી પર પણ વ્યક્તિગત દંડ થઈ શકે છે.

મહત્વ

- જાહેર જનતાને છેતરપિંડીથી બચાવે છે (જેમ કે Sahara, Pearls જેવા કેસોમાં “banking” શબ્દનો દુરુપયોગ થયો હતો)
- માત્ર RBI દ્વારા માન્ય બેન્કો જ આ શબ્દો વાપરી શકે, જેથી વિશ્વાસ અને સુરક્ષા જળવાય
- NBFC, ચિટ ફંડ, સહકારી સોસાયટીઓને આ શબ્દો વાપરવા પર સખત પ્રતિબંધ

સારાંશ: કલમ ૭ મુજબ ફક્ત RBIનું લાઇસન્સ ધરાવતી બેન્કો જ “બેન્ક” કે “બેન્કિંગ” શબ્દો વાપરી શકે છે; બાકીની કંપનીઓએ આ શબ્દો વાપરવા પર સખત પ્રતિબંધ છે અને ઉલ્લંઘન કરવા પર દંડની જોગવાઈ છે.

which business can be done and which business cannot be done by banking company (બેંક કયા પ્રકારના ધંધા કરી શકે અને કયા પ્રકારના ધંધા ન કરી શકે)

બેન્કિંગ કંપની કયા ધંધા કરી શકે અને કયા ધંધા કરી શકે નહીં

(Banking Regulation Act, 1949 – કલમ ૬, ૮ અને ૯ના આધારે)

૧. બેન્ક કંપની કયા ધંધા-વ્યવસાય કરી શકે છે (Section 6(1) – Permitted Business)

કલમ ૬(૧)માં ૧૯ જેટલી પ્રવૃત્તિઓની યાદી આપેલી છે. મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ નીચે મુજબ છે:

ક્રમ	માન્ય પ્રવૃત્તિ (Permitted)	ઉદાહરણ/નોંધ
1	જાહેર જનતા પાસેથી જમા સ્વીકારવી (demand & time deposits)	સેવિંગ, કરંટ, ફિક્સ્ડ ડિપોઝિટ, રિકરિંગ ડિપોઝિટ
2	લોન અને એડવાન્સ આપવી	કેશ કેડિટ, ઓવરડ્રાફ્ટ, ટર્મ લોન, હોમ લોન, વ્હીકલ લોન, ગોલ્ડ લોન
3	બિલ ઓફ એક્સચેન્જ, પ્રોમિસરી નોટ ખરીદ-વેચાણ અને ડિસ્કાઉન્ટ	ઇનલેન્ડ અને ફોરેન બિલ્સ
4	ચેક, ડ્રાફ્ટ, ઓર્ડર દ્વારા ચુકવણી-સંગ્રહની સુવિધા	NEFT, RTGS, UPI, IMPS, ચેક કલેક્શન
5	લોકર (Safe Deposit Locker) સુવિધા	બેન્ક લોકર
6	ગ્રાહક વતી એજન્ટ તરીકે કામ કરવું (Agency Business)	બિલ ભરવું, શેર ખરીદ-વેચાણ, ડિમેટ સેવા, ઇન્શ્યોરન્સ વેચાણ (Bancassurance)

ક્રમ	માન્ય પ્રવૃત્તિ (Permitted)	ઉદાહરણ/નોંધ
7	ફોરેક્સ બિઝનેસ (Foreign Exchange)	ટ્રાવેલર્સ ચેક, કરન્સી ખરીદ-વેચાણ, LC, ફોરવર્ડ કોન્ટ્રાક્ટ
8	સરકારી સિક્યોરિટીઝ, શેર, ડિબેન્યર ખરીદ-વેચાણ (મર્યાદામાં)	ટ્રેડિંગ અને ઇન્વેસ્ટમેન્ટ પોર્ટફોલિયો (SLR મર્યાદામાં)
9	ગેરન્ટી, ઇન્ડેમ્નિટી આપવી	બેન્ક ગેરન્ટી, લેટર ઓફ ક્રેડિટ
10	બેન્કિંગ સંબંધિત અન્ય કોઈપણ વ્યવસાય (RBIની મંજૂરી સાથે)	મ્યુચ્યુઅલ ફંડ વેચાણ, વેલ્થ મેનેજમેન્ટ, ડેરિવેટિવ્ઝ ટ્રેડિંગ

બેન્ક કંપની કયા ધંધા-વ્યવસાય કરી શકે નહીં (Prohibited Business)

આ ત્રણ કલમો સૌથી મહત્વની છે:

કલમ	પ્રતિબંધિત વ્યવસાય (Prohibited)	કારણ/સજા
8	ટ્રેડિંગ-વેપારનો ધંધો (Trading in Goods) – માલની ખરીદી-વેચાણ, હોટેલ, રિયલ એસ્ટેટ વેચાણ વગેરે	બેન્કની લિક્વિડિટી અને સુરક્ષા જોખમમાં મૂકે. (અપવાદ: લોન ડિફોલ્ટ થાય તો NPA હેઠળ માલ કબજે લઈને ૭ વર્ષમાં વેચી શકાય)
9	જંગમ-અચલ મિલકત ધરાવવી (Owning Immovable Property) – પોતાના વપરાશ સિવાય જમીન-મકાન ખરીદીને રાખવું	બેન્કના પૈસા રિયલ એસ્ટેટમાં ફસાઈ ન જાય. (અપવાદ: પોતાની ઓફિસ માટે, અથવા ડિફોલ્ટરની મિલકત ૭ વર્ષ સુધી રાખી શકાય)
6(2)	કલમ ૬(૧)માં ન આવતો કોઈપણ વ્યવસાય – જેમ કે હોટેલ ચલાવવું, ફિલ્મ પ્રોડક્શન, શેરબજારમાં સદાબજારી વગેરે	બેન્કની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ ફક્ત નાણાકીય મધ્યસ્થી છે

1. Trading of Goods (માલનો વેપાર)

બેંક કોઈપણ પ્રકારના માલ ખરીદી-વેચાણનો ધંધો કરી શકતી નથી.

- No trading of gold
- No trading of grains
- No trading of machinery

બેંક માત્ર ગ્રાહકોની પડતરથી માલ વેચાણ કરી શકે છે.

2. Industrial or Commercial Business (ઉદ્યોગ કે વેપારી ધંધો)

બેંક કોઈપણ પ્રકારની ફેક્ટરી, કંપની, ઉત્પાદન એકમ, માર્કેટિંગ કંપની વગેરે ચલાવી શકતી નથી.

3. Real Estate Business (રિયલ એસ્ટેટનો વ્યાપાર)

બેંક જમીન-મકાન ખરીદી-વેચાણનો ધંધો કરી શકતી નથી. જોકે, બેંક પોતાની ઓફિસ માટે જમીન ખરીદી શકે છે.

4. Non-Banking Financial Activities Without Permission (RBI મંજૂરી વગર એનબીએફસી પ્રકારના ધંધા)

- Chit fund business
- Moneylending as a private business
- Hire-purchase financing
- Mutual benefit society business

5. Insurance Company ચલાવવી- બેંક પોતાની સ્વતંત્ર વીમા કંપની ચલાવી શકતી નથી. (ફક્ત એજન્ટ તરીકે સેવા આપી શકે.)

6. Speculative Business / Gambling (સદાબાજી કે જુગાર પ્રકારના ધંધા)- બેંક જોખમી સદાબાજી, જુગાર અથવા અનિશ્ચિત નફાવાળા ધંધાઓ કરી શકતી નથી.

7. Investment in Non-Banking Companies Beyond Limit (મર્યાદા કરતાં વધુ કંપનીઓમાં રોકાણ)- RBIની મર્યાદા કરતાં વધુ શેર ખરીદી કરી શકે નહીં.

Political Funding Without Rules (નિયમ વિના રાજકીય ફંડિંગ) - બેંકો દેશમાં રાજકીય પક્ષોને ફંડિંગ નિયંત્રણ વગર આપી શકતી નથી.

અપવાદ	માન્ય છે કે નહીં?	શરતો
ડિફોલ્ટરની મિલકત કબજે લઈને	માન્ય	SARFAESI હેઠળ ૭ વર્ષમાં વેચવી ફરજિયાત

અપવાદ	માન્ય છે કે નહીં?	શરતો
વેચવી		
બેન્કની પોતાની ઓફિસ/શાખા માટે મિલકત	માન્ય	પોતાના વપરાશ માટે રાખી શકાય
સબસિડિયરી કંપની દ્વારા રિયલ એસ્ટેટ ધંધો	માન્ય (પરોક્ષ)	HDFC Ltd. (હવે HDFC Bank સાથે મર્જ), SBI Cards, SBI Life વગેરે
પેરા-બેન્કિંગ (Mutual Fund, Insurance વેચાણ)	માન્ય	એજન્ટ તરીકે, ફી આધારિત

Conclusion (નિષ્કર્ષ)

બેંકિંગ કંપનીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ જમાવડી સ્વીકારવો, લોન આપવી, નાણાકીય સેવાઓ પૂરી પાડવી છે. બેંકો જાહેર હિતનું સંસ્થાન હોવાથી તે જોખમી અને વેપારી ધંધાઓ કરી શકતી નથી. બેંકના કાર્યો Banking Regulation Act, RBI માર્ગદર્શિકા અને સરકારના નિયંત્રણ હેઠળ ચાલે છે.

Explain an increased power of RBI under Section 45 of 1997's Act. (રિઝર્વ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા ના ૧૯૯૭ ના કાયદા દ્વારા કલમ ૪૫ અન્વયે તેની સત્તામાં થયેલ વધારાની જોગવાઈઓ જણાવો.)

પરિચય (Introduction)

કલમ ૪૫ એ બેન્કો પર મોરેટોરિયમ (કામકાજ અટકાવવું), પુનર્ગઠન (Reconstruction) અને મર્જર (Amalgamation)ની જોગવાઈ કરે છે. ૧૯૯૭ પહેલાં RBIની સત્તાઓ ખૂબ મર્યાદિત હતી – મોરેટોરિયમ માટે હાઈકોર્ટની પરવાનગી જરૂરી હતી, પ્રક્રિયા લાંબી ચાલતી હતી અને અનેક સહકારી તથા ખાનગી બેન્કો નિષ્ફળ જતી હતી, જેના કારણે જમાકર્તાઓને મોટું નુકસાન થતું હતું. આથી બેન્કિંગ રેગ્યુલેશન (સુધારા) એક્ટ, ૧૯૯૭ દ્વારા કલમ ૪૫માં મોટા ફેરફાર કરીને RBIને ઝડપી, સ્વતંત્ર અને નિર્ણાયક સત્તાઓ આપવામાં આવી, જેથી નાણાકીય સ્થિરતા જળવાય અને જમાકર્તાઓના હિતોનું રક્ષણ થાય.

1. મોરેટોરિયમ જાહેર કરવાની સત્તા (કલમ ૪૫(૧)) ૧૯૯૭ પછી RBI કેન્દ્ર સરકારની સલાહથી એકલે હાથે મોરેટોરિયમ જાહેર કરી શકે છે (મહત્તમ ૬ મહિના). મોરેટોરિયમ

દરમિયાન બેન્કની તમામ ચુકવણીઓ અટકી જાય છે, ઉપાડ પર પ્રતિબંધ મૂકાય છે અને કોઈ લેણદાર રિકવરી કરી શકતું નથી. → અસર: પહેલાં હાઈકોર્ટની પરવાનગીની રાહ જોવી પડતી હતી, હવે થોડા કલાકોમાં જ કાર્યવાહી થઈ શકે છે.

સુધારા પછી RBI કેન્દ્ર સરકારની સલાહથી નબળી બેન્ક પર મોરેટોરિયમ લગાવી શકે છે. મોરેટોરિયમ દરમિયાન:

- બેન્કિંગ કામકાજ અસ્થાયી રૂપે બંધ
 - પૈસા ઉપાડવા પર પ્રતિબંધ
 - ચુકવણીઓ રોકી શકાય
 - લેણદારો રિકવરી કરી શકે નહીં → આનાથી બેન્કને “શ્વાસ લેવાનો સમય” મળે છે અને ઝડપી કાર્યવાહી થઈ શકે છે.
2. પુનર્ગઠન યોજના (Reconstruction Scheme) તૈયાર કરવાની સત્તા (કલમ ૪૫(૪)(a)) RBI હવે નબળી બેન્ક માટે સંપૂર્ણ પુનર્ગઠન યોજના બનાવી શકે છે, જેમાં શામેલ હોય:
- ડિરેક્ટર બોર્ડ હટાવવું
 - નવા ડિરેક્ટરો નિમવા
 - મૂડી ઘટાડવી કે વધારવી
 - નવા રોકાણકારો લાવવા → આ યોજના કેન્દ્ર સરકાર મંજૂર કરે પછી બધા માટે ફરજિયાત બને છે.
3. મર્જર યોજના (Amalgamation Scheme) તૈયાર કરવાની સત્તા (કલમ ૪૫(૪)(b)) RBI નબળી બેન્કને બીજી મજબૂત બેન્કમાં ફરજિયાત મર્જ કરી શકે છે. ઉદાહરણ:
- Yes Bank (2020) → SBIના નેતૃત્વમાં મર્જર
 - Lakshmi Vilas Bank (2020) → DBS Bank (India) સાથે મર્જર → આનાથી જમાકર્તાઓના પૈસા ૧૦૦% સુરક્ષિત રહે છે.
4. યોજનાનું બંધનકર્તા સ્વરૂપ (Binding Effect) – કલમ ૪૫(૬)) કેન્દ્ર સરકાર મંજૂરી આપે પછી યોજના બેન્ક, જમાકર્તાઓ, લેણદારો, કર્મચારીઓ અને શેરધારકો બધા માટે ફરજિયાત બને છે. કોર્ટમાં પણ તેને સરળતાથી પડકારી શકાય નહીં.
5. અન્ય કાયદાઓ પર વિશેષ અસર (Overriding Effect) RBIની યોજના કંપનીઝ એક્ટ સહિત તમામ કાયદાઓ પર વિશેષ અસર ધરાવે છે. એટલે કોઈ કાયદો તેને અટકાવી શકતો નથી.

6. જમાકર્તાઓના હિતોનું સર્વોચ્ચ રક્ષણ યોજના બનાવતી વખતે RBIએ નાના જમાકર્તાઓ, સામાન્ય જનતા અને નાણાકીય સ્થિરતાને સૌથી ઉપર રાખવું ફરજિયાત છે.
7. મેનેજમેન્ટ પર સંપૂર્ણ નિયંત્રણ RBI ડિરેક્ટર બોર્ડને હટાવીને પોતાના અધિકારી કે એડમિનિસ્ટ્રેટર નિમી શકે છે.
8. કાનૂની કાર્યવાહી પર પ્રતિબંધ મોરેટોરિયમ દરમિયાન બેન્ક વિરુદ્ધ કોઈ કેસ કે રિકવરી કાર્યવાહી થઈ શકતી નથી.
9. ઝડપી નિર્ણય લેવાની સત્તા પહેલાં મહિનો-વર્ષો લાગતા હતા, હવે થોડા દિવસોમાં જ નિર્ણય લઈ શકાય છે.

નિષ્કર્ષ (Conclusion)

૧૯૯૭ના સુધારાએ કલમ ૪૫ દ્વારા RBIને મોરેટોરિયમ જાહેર કરવાની, પુનર્ગઠન-મર્જરની યોજના બનાવવાની, મેનેજમેન્ટ હટાવવાની, અન્ય કાયદાઓને ઓવરરાઈડ કરવાની અને જમાકર્તાઓનું સર્વોચ્ચ રક્ષણ કરવાની અભૂતપૂર્વ સત્તાઓ આપી. આ સુધારા પછી ભારતમાં કોઈ મોટી બેન્ક નિષ્ફળ થઈને જમાકર્તાઓના પૈસા ફૂબ્યા નથી. Yes Bank (2020), LVB (2020), PMC Bank જેવા કેસોમાં RBIએ આ સત્તાઓનો સફળતાપૂર્વક ઉપયોગ કરીને નાણાકીય વ્યવસ્થાની સ્થિરતા જાળવી રાખી છે. આથી આ સુધારો ભારતીય બેન્કિંગ ઇતિહાસનો એક મહત્વનો વળાંક ગણી શકાય.

બેન્કિંગ રેગ્યુલેશન એક્ટ, ૧૯૪૯ હેઠળ બેન્કિંગ કંપનીનો અંત (The Winding Up / End of a Banking Company under Banking Regulation Act, 1949)

બેન્કિંગ કંપનીનો અંત (winding up) સામાન્ય કંપનીઓની જેમ કંપનીઝ એક્ટ હેઠળ નથી થતો, પરંતુ બેન્કિંગ રેગ્યુલેશન એક્ટ, ૧૯૪૯ની કલમ ૩૮ થી ૪૪ તથા કલમ ૪૫ની જોગવાઈઓ હેઠળ થાય છે. આનું મુખ્ય કારણ એ છે કે બેન્કોમાં જાહેર જનતાના પૈસા હોય છે, તેથી તેમનું લિક્વિડેશન ખૂબ જ કાળજીપૂર્વક અને જમાકર્તાઓના હિતને સર્વોચ્ચ રાખીને કરવું પડે છે.

કલમ	નામ / વિષય	મુખ્ય જોગવાઈઓ (વિગતવાર)
૩૭	મોરેટોરિયમ દરમિયાન કોર્ટની કાર્યવાહી પર સ્થગિતી (Suspension of Proceedings)	• મોરેટોરિયમ લાગુ થતાં જ બેન્ક વિરુદ્ધની તમામ કાનૂની કાર્યવાહીઓ (સિવિલ-ક્રિમિનલ) આપોઆપ સ્થગિત થઈ જાય છે. • કોઈ કોર્ટ ડિક્લી પસાર કરી શકતી નથી. • મિલકત જપ્ત કે વેચાણ થઈ શકતું નથી.
૩૮	બેન્કિંગ કંપનીનું	• બેન્કનું લિક્વિડેશન ફક્ત હાઈકોર્ટ જ કરી શકે (કંપની કોર્ટ કે

કલમ	નામ / વિષય	મુખ્ય જોગવાઈઓ (વિગતવાર)
	લિક્વિડેશન (Winding Up by High Court)	ટ્રિબ્યુનલ નહીં). • ત્રણ જ સ્થિતિમાં જ લિક્વિડેશન થઈ શકે છે: 1. RBIએ લાઇસન્સ રદ કરીને અરજી કરી હોય 2. બેન્ક ૬ મહિનાથી વધુ સમયથી બેન્કિંગ બંધ કરી હોય 3. બેન્ક ચૂકવણી કરવામાં અસમર્થ (insolvent) હોય
૩૯	સ્વૈચ્છિક લિક્વિડેશન (Voluntary Winding Up)	• સૈદ્ધાંતિક રીતે શક્ય છે, પણ વાસ્તવિક રીતે અશક્ય. • RBIની પૂર્વ મંજૂરી + કેન્દ્ર સરકારનો આદેશ જરૂરી. • અત્યાર સુધી કોઈ બેન્કે આ રીતે બંધ થયું નથી.
૪૦	બેન્ક પર કંપનીઝ એક્ટની લિક્વિડેશન જોગવાઈઓ લાગુ નહીં	• કંપનીઝ એક્ટની કલમ ૪૩૩-૪૫૫ બેન્ક પર લાગુ પડતી નથી. • બેન્કનું લિક્વિડેશન ફક્ત આ એક્ટ હેઠળ જ થઈ શકે.
૪૧	ઓફિશિયલ લિક્વિડેટરની નિમણૂક	• હાઈકોર્ટ લિક્વિડેટર નિમે છે (સામાન્ય રીતે RBI કે DICGCના અધિકારી). • લિક્વિડેટરને બેન્કની તમામ સંપત્તિનો કબજો મળે છે.
૪૧A	લિક્વિડેશન દરમિયાન બેન્કનું નામ બદલી ન શકાય	લિક્વિડેશન ચાલુ હોય ત્યાં સુધી બેન્કનું નામ બદલી શકાય નહીં.
૪૨	RBIને લિક્વિડેશન માટે અરજી કરવાની ફરજ	• જો RBIને લાગે કે બેન્કનું ચાલુ રહેવું જાહેર હિતમાં નથી, તો તેણે હાઈકોર્ટમાં લિક્વિડેશન માટે અરજી કરવી ફરજિયાત છે.
૪૩	લિક્વિડેશનમાં ચૂકવણીનો ક્રમ (Priority of Payments)	1. RBIનું દેવું 2. DICGCનું દેવું (૦૫ લાખ સુધી) 3. જમાકર્તાઓ 4. સુરક્ષિત લેણદારો 5. કર્મચારીઓની પગાર-બોનસ 6. અસુરક્ષિત લેણદારો 7. પ્રેફરન્સ શેરહોલ્ડર્સ 8. ઇક્વિટી શેરહોલ્ડર્સ (ઘણી વખત શૂન્ય)
૪૩A	લિક્વિડેટરને વિશેષ સત્તાઓ	• લિક્વિડેટરને કોર્ટની પરવાનગી વિના પણ ચૂકવણી કરવાની, મિલકત વેચવાની અને કેસ લડવાની સત્તા.
૪૪	અપીલનો અધિકાર	• લિક્વિડેશનના આદેશ સામે હાઈકોર્ટના બે કે તેથી વધુ જજોની બેન્ચમાં અપીલ થઈ શકે છે. • સુપ્રીમ કોર્ટમાં પણ અપીલ શક્ય છે.
૪૪A	લિક્વિડેશન પ્રક્રિયામાં	ફક્ત લિક્વિડેટરની નિમણૂક, રિપોર્ટિંગ વગેરે માટે કંપનીઝ

કલમ	નામ / વિષય	મુખ્ય જોગવાઈઓ (વિગતવાર)
	કંપનીઝ એક્ટની કેટલીક જોગવાઈઓ લાગુ	એક્ટની કેટલીક કલમો લાગુ પડે છે.
૪૫	મોરેટોરિયમ, પુનર્ગઠન અને મર્જર (૧૯૯૭ પછી સૌથી મહત્વની કલમ)	• RBI કેન્દ્ર સરકારની સલાહથી મોરેટોરિયમ જાહેર કરી શકે. • પુનર્ગઠન કે ફરજિયાત મર્જરની યોજના બનાવી શકે. • યોજના બધા માટે બંધનકર્તા. • હાઈકોર્ટની જરૂર નથી. • આ કલમના કારણે આજે લિક્વિડેશન લગભગ બંધ થઈ ગયું છે.

વાસ્તવિક ઉદાહરણો (Real Cases)

બેન્કનું નામ	વર્ષ	અંતનો માર્ગ	નોંધ
Global Trust Bank	૨૦૦૪	મર્જર (Oriental Bank of Commerceમાં)	RBIએ કલમ ૪૫ હેઠળ મર્જર
Lakshmi Vilas Bank	૨૦૨૦	મર્જર (DBS Bank Indiaમાં)	કલમ ૪૫ હેઠળ ફરજિયાત મર્જર
Yes Bank	૨૦૨૦	પુનર્ગઠન (SBIના નેતૃત્વમાં)	કલમ ૪૫ – મોરેટોરિયમ + રિકન્સ્ટ્રક્શન
Madhavpura Mercantile Co-op Bank	૨૦૧૨	લિક્વિડેશન	દુર્બળતા અને છેતરપિંડી પછી
Punjab & Maharashtra Co-op Bank (PMC)	૨૦૨૨-૨૪	મર્જર (Unity Small Finance Bankમાં)	કલમ ૪૫ હેઠળ

સારાંશ

૧૯૯૭ અને ૨૦૨૦ના સુધારાઓ પછી બેન્કનો અંત હવે “લિક્વિડેશન” દ્વારા નહીં પણ “ફરજિયાત મર્જર કે પુનર્ગઠન” (કલમ ૪૫) દ્વારા થાય છે. છેલ્લા ૨૫ વર્ષમાં કોઈ મોટી કોમર્શિયલ બેન્કનું લિક્વિડેશન થયું નથી. આનાથી જમાકર્તાઓના પૈસા ૧૦૦% સુરક્ષિત રહે છે અને નાણાકીય વ્યવસ્થામાં આંચકો નથી આવતો. આજે બેન્ક “મરતી” નથી, પરંતુ “નવા રૂપમાં જન્મ” લે છે. આ જોગવાઈઓએ ભારતીય બેન્કિંગ વ્યવસ્થાને વિશ્વની સૌથી સુરક્ષિત અને સ્થિર વ્યવસ્થાઓમાંની એક બનાવી છે. આથી જ કહી શકાય કે આ કલમો માત્ર કાયદાકીય જોગવાઈઓ નથી, પરંતુ દેશની નાણાકીય સુરક્ષાના સૌથી મજબૂત આધારસ્તંભ છે.

લિક્વિડેશન કાર્યવાહીની ઝડપી નિકાલ માટે વિશેષ જોગવાઈઓ (Special Provisions for Speedy Disposal of Winding Up Proceedings)

કલમ	કલમનું ગુજરાતી નામ	ગુજરાતીમાં સરળ સમજૂતી
૪૫B	બેન્કિંગ કંપનીઓ સંબંધિત તમામ દાવાઓનો નિર્ણય કરવાની હાઈકોર્ટની સત્તા	હાઈકોર્ટ એક જ જગ્યાએ બધા જમાકર્તા-લેણદારોના દાવાઓનો નિર્ણય કરી શકે છે, જેથી કેસ અલગ-અલગ કોર્ટમાં ન ફરે અને પ્રક્રિયા ઝડપી થાય.
૪૫C	ચાલુ કાર્યવાહીઓનું ટ્રાન્સફર	લિક્વિડેશન પછી અન્ય કોર્ટમાં ચાલતા બધા કેસો હાઈકોર્ટમાં ટ્રાન્સફર થઈ જાય છે.
૪૫D	દેવાદારોની યાદીની નક્કી કરવી	લિક્વિડેટર લોન લેનારાઓની યાદી બનાવે અને હાઈકોર્ટ તેને મંજૂર કરે – એ યાદી ફાઇનલ ગણાય.
૪૫E	શેરધારકો પાસેથી બાકી રકમ વસૂલવાની વિશેષ જોગવાઈ	હાઈકોર્ટ ઝડપથી શેરધારકો પાસેથી બાકી કૉલ મની વસૂલ કરી શકે છે.
૪૫F	બેન્કના દસ્તાવેજો પુરાવા તરીકે ગણવા	બેન્કના ખાતા-પત્રો, રજિસ્ટર કોર્ટમાં આપોઆપ પુરાવા ગણાય – અલગથી સાબિત કરવાની જરૂર નથી.
૪૫G	ડિરેક્ટર્સ અને ઓડિટર્સની જાહેર પૂછપરછ	હાઈકોર્ટ ડિરેક્ટર્સ-ઓડિટર્સને જાહેરમાં બોલાવીને પૂછપરછ કરી શકે છે અને તેમની ગુનાહિત જવાબદારી નક્કી કરી શકે છે.
૪૫H	ગેરરીતિ કરનાર ડિરેક્ટર્સ પાસેથી નુકસાની વસૂલવાની વિશેષ જોગવાઈ	છેતરપિંડી કરનાર ડિરેક્ટર્સ પાસેથી વ્યક્તિગત રીતે નુકસાની વસૂલી શકાય છે.
૪૫I	સંપત્તિ વસૂલવામાં મદદ કરવાની ડિરેક્ટર્સ-અધિકારીઓની ફરજ	લિક્વિડેટરને પૂરી મદદ કરવી ફરજિયાત છે, નહીં કરે તો સજા થઈ શકે.
૪૫J	લિક્વિડેશન દરમિયાન ગુનાઓ માટે વિશેષ સજાની જોગવાઈ	છેતરપિંડી, રેકૉર્ડ છુપાવવા જેવા ગુનાઓ માટે ઝડપી અને કડક સજા.
૪૫L	મર્જર/પુનર્ગઠન હેઠળની બેન્કના ડિરેક્ટર્સ-ઓડિટર્સની જાહેર પૂછપરછ	કલમ ૪૫ હેઠળ મર્જર ચાલુ હોય તોપણ જાહેર પૂછપરછ થઈ શકે છે.
૪૫M	સુધારા પહેલાં ચાલુ મર્જર	જૂની મર્જર યોજનાઓ પર પણ નવા નિયમો લાગુ પડે

કલમ	કલમનું ગુજરાતી નામ	ગુજરાતીમાં સરળ સમજૂતી
	યોજનાઓ માટે વિશેષ જોગવાઈ	છે.
૪૫N	અપીલ	આ ભાગના આદેશો સામે ફક્ત હાઈકોર્ટની ડિવિઝન બેન્ચ અને સુપ્રીમ કોર્ટમાં જ અપીલ થઈ શકે.
૪૫O	વિશેષ મર્યાદા સમય (Special limitation period)	લિક્વિડેશનના કેસ દાખલ કરવાનો સમય સામાન્ય કરતાં વધુ છે.
૪૫P	લિક્વિડેશનમાં RBIને સલાહ આપવાનો અધિકાર	RBIની સલાહ હાઈકોર્ટે ગંભીરતાથી લેવી જોઈએ.
૪૫Q	તપાસની સત્તા	RBIને લિક્વિડેશન દરમિયાન બેન્કના રેકૉર્ડ તપાસવાનો અધિકાર છે.
૪૫R	રિટર્ન્સ અને માહિતી માંગવાની સત્તા	RBI લિક્વિડેટર પાસેથી કોઈ પણ સમયે માહિતી માંગી શકે છે.
૪૫S	મેજિસ્ટ્રેટની મદદ	મેજિસ્ટ્રેટે લિક્વિડેટરને મિલકતનો કબજો લેવામાં પોલીસ મદદ આપવી ફરજિયાત છે.
૪૫T	હાઈકોર્ટના આદેશોનો અમલ	હાઈકોર્ટના આદેશોને સિવિલ કોર્ટની જેમ જ અમલ કરાવી શકાય છે.
૪૫U	હાઈકોર્ટને નિયમો બનાવવાની સત્તા	હાઈકોર્ટ પોતાના વિસ્તાર માટે આ ભાગના નિયમો બનાવી શકે છે.
૪૫V	પૂર્વ ડિરેક્ટર્સ પણ સમાવિષ્ટ ગણાય	“ડિરેક્ટર” શબ્દમાં પૂર્વ ડિરેક્ટર્સ પણ આવે છે.
૪૫W	ભાગ II બેન્કો પર લાગુ નહીં	આ એક્ટનો ભાગ II (સામાન્ય લિક્વિડેશન) બેન્કો પર લાગુ પડતો નથી.
૪૫X	કેટલીક કાર્યવાહીઓને માન્ય ગણવી	આ ભાગ પહેલાં થયેલી કેટલીક કાર્યવાહીઓને કાયદેસર માનવામાં આવે છે.

આ બધી કલમોનો એકમાત્ર હેતુ એ છે કે બેન્કનું લિક્વિડેશન ઝડપથી, પારદર્શક રીતે અને જમાકર્તાઓના હિતને સર્વોચ્ચ રાખીને થાય અને કોઈ પણ ડિરેક્ટર કે અધિકારી છેતરપિંડી કરીને બચી ન શકે.

Reserve Bank of India Act, 1934

ભારતીય રીઝર્વ બેંક અધિનિયમ, ૧૯૩૪ (Reserve Bank of India Act, 1934) એ ભારતની કેન્દ્રીય બેંકની સ્થાપના, સત્તાઓ અને કાર્યો નક્કી કરતો મૂળભૂત કાયદો છે. આ અધિનિયમ ૬ માર્ચ, ૧૯૩૪ના રોજ બ્રિટિશ ભારતની વિધાનસભામાં પસાર થયો અને ૧ એપ્રિલ, ૧૯૩૫થી અમલમાં આવ્યો. તેના પ્રીએમ્બલમાં સ્પષ્ટ રીતે જણાવાયું છે કે આ કાયદાનો હેતુ ભારતમાં નોટોના નિકાસનું નિયમન કરવું, રિઝર્વ જાળવવું અને દેશની મુદ્રા તથા ધિરાણ વ્યવસ્થાને દેશના હિતમાં ચલાવવી છે. આ કાયદાએ ભારતીય રીઝર્વ બેંકને નોટ ઇશ્યુ કરવાનો એકમાત્ર અધિકાર, મુદ્રા નીતિ ઘડવાની સત્તા, બેંકોનું નિયમન અને સરકારના બેંકર તરીકેની જવાબદારી આપી છે. ૧૯૪૯માં રાષ્ટ્રીયકરણ બાદ આ કાયદો વધુ મજબૂત બન્યો અને સમયાંતરે તેમાં ઘણા સુધારા થયા, પરંતુ તેનો મૂળ આધાર આજે પણ ભારતની સમગ્ર નાણાકીય વ્યવસ્થાનો પાયો છે.

કેન્દ્રીય(મધ્યસ્થ) બેંક તરીકે ભારતીય રીઝર્વ બેંકના વિવિધ કાર્યો અને સત્તા (Various Functions and Power of Reserve Bank of India as Central Bank)

પરિચય

ભારતીય રીઝર્વ બેંક (Reserve Bank of India – RBI) એ ભારતની કેન્દ્રીય બેંક છે. તેની સ્થાપના ૧ એપ્રિલ, ૧૯૩૫ના રોજ RBI Act, 1934ની જોગવાઈઓ હેઠળ થઈ હતી. શરૂઆતમાં તે ખાનગી શેરધારકોની માલિકીની હતી, પરંતુ ૧ જાન્યુઆરી, ૧૯૪૯ના રોજ તેનું સંપૂર્ણ રાષ્ટ્રીયકરણ થયું અને તે સરકારના સંપૂર્ણ નિયંત્રણમાં આવી.

RBIનું મુખ્ય ધ્યેય પ્રીએમ્બલમાં જ સ્પષ્ટ છે: “...to regulate the issue of Bank notes and keeping of reserves with a view to securing monetary stability in India and generally to operate the currency and credit system of the country to its advantage.”

હાલમાં RBIનું સંચાલન ગવર્નર (શક્તિકાંત દાસ, નવેમ્બર ૨૦૨૫ સુધી), ૪ ડેપ્યુટી ગવર્નર અને ૧૫ ડિરેક્ટર્સના સેન્ટ્રલ બોર્ડ દ્વારા થાય છે. મોનેટરી પોલિસી માટે ૬ સભ્યોની MPC (Monetary Policy Committee) ૨૦૧૬થી કામ કરે છે.

RBIના મુખ્ય કાર્યો અને સત્તાઓ

૧. મુદ્રા નીતિનું ઘડતર અને અમલીકરણ (Monetary Policy)

- RBIનું સૌથી મહત્વનું કાર્ય. 2016થી Flexible Inflation Targeting Framework અપનાવ્યું – 4% CPI ઇન્ફ્લેશન ($\pm 2\%$) લક્ષ્ય.
- મુખ્ય સાધનો: Repo Rate, Reverse Repo, CRR, SLR, OMO, MSF, LAF, SDF (Standing Deposit Facility).
- દર 2 મહિને MPC બેઠક થાય છે અને દરેક વખતે Monetary Policy Statement જાહેર થાય છે.
- ઉદાહરણ: 2022-23માં મુદ્રાસ્ફીતિ 7%થી વધુ ગઈ ત્યારે Repo Rate 4.00%થી વધારીને 6.50% કરવામાં આવ્યો.

2. નોટોનું એકમાત્ર નિકાસકર્તા (Sole Authority to Issue Currency)

- RBI Actની કલમ 22 હેઠળ ફક્ત RBIને જ નોટો છાપવાનો અધિકાર છે (2 થી 2000 સુધી).
- 1ની નોટ અને ચલણી નાણાં સરકાર છાપે છે.
- 8 નવેમ્બર, 2016ની નોટબંધીમાં RBIએ 500 અને 1000ની જૂની નોટો રદ કરી 2000 અને નવી 500 નોટો રજૂ કરી.
- Clean Note Policy, Currency Chest, and Currency Verification & Processing System (CVPS) નું સંચાલન.

3. સરકારની બેંકર, દેવું વ્યવસ્થાપક અને સલાહકાર (Banker to Government)

- કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારોના તમામ મુખ્ય ખાતા RBIમાં.
- Government Securities (G-Sec), Treasury Bills, Dated Securitiesનું વેચાણ અને વ્યવસ્થાપન.
- Ways and Means Advances (WMA), Overdraft (OD), Special Drawing Facility.
- Public Debt Management Agency (PDMA) સ્થાપવાની દિશામાં આ જવાબદારી ધીમે ધીમે સરકાર પાસે ટ્રાન્સફર થઈ રહી છે (2025-26થી શરૂ થવાની શક્યતા).

4. બેંકોની બેંક અને નિયમનકાર (Banker's Bank & Supervisor)

- બધી વ્યાપારી બેંકો CRR (હાલ 4.50%) અને SLR (18%) RBIમાં જમા કરે છે.
- Liquidity Adjustment Facility (LAF), Marginal Standing Facility (MSF @ Repo+0.25%), 14-day Repo.
- Banking Regulation Act, 1949, Payment & Settlement Systems Act, 2007, BR Actની કલમ 35A (Directions), 36ACA (Prompt Corrective Action – PCA).

- 2020માં Yes Bank પર મોરેટોરિયમ લગાવી SBIની મદદથી રિસ્ટ્રક્ચરિંગ કર્યું.
 - Risk-Based Supervision, CAMELS રેટિંગ, Basel-III નિયમોનું અમલીકરણ.
5. વિદેશી ફૂડિયામણનું સંચાલન (Foreign Exchange Management)
- FEMA, 1999 હેઠળ નિયમન.
 - Foreign Exchange Reserves (~\$700 બિલિયન, નવેમ્બર 2025).
 - Rupee Trade Settlement, Vostro Accounts (2022થી રશિયા-ભારત), Asian Clearing Union.
 - Liberalised Remittance Scheme (LRS) – \$250,000 પ્રતિ વર્ષ.
6. વિકાસાત્મક અને પ્રોત્સાહક કાર્યો (Developmental & Promotional Functions)
- NABARD (1982), SIDBI, NHB, EXIM Bank, Deposit Insurance and Credit Guarantee Corporation (DICGC).
 - Priority Sector Lending (PSL) – 40% લોન કૃષિ, MSME, નબળા વર્ગ, નિકાસ વગેરેને.
 - Financial Inclusion: PMJDY (2014), Lead Bank Scheme, BC/BF મોડેલ, UPI (2016), Bharat Bill Payment System, Payment Banks (Airtel, Paytm).
 - Financial Literacy Centres, Centre for Financial Literacy.
7. અન્ય મહત્વના કાર્યો (Other Important Functions)
- Financial Stability Report (દર વર્ષે બે વખત).
 - Report on Currency & Finance, Report on Trend & Progress of Banking.
 - India's representative in IMF, World Bank, BIS, G-20 નાણામંત્રીઓની બેઠકોમાં.
 - Digital Currency – CBDC (e₹) પાઇલટ પ્રોજેક્ટ 2022-23થી શરૂ.

નિષ્કર્ષ

ભારતીય રીઝર્વ બેંક એ ભારતની આર્થિક વ્યવસ્થાનું સૌથી મહત્વનું સ્તંભ છે. તે એકસાથે મુદ્રાસ્ફીતિ નિયંત્રક, નાણાકીય સ્થિરતાનો રક્ષક, બેંકોનું નિયામક, સરકારનું નાણાકીય સલાહકાર અને દેશના વિકાસનું પ્રેરક બળ છે.

1991ના આર્થિક સંકટમાં તેની મહત્વની ભૂમિકા (વિદેશી ફૂડિયામણ રિઝર્વ \$1 બિલિયનથી ઓછું હતું), 2008ની વૈશ્વિક મંદીમાં ભારતને બચાવવું, 2016ની નોટબંધી, 2020ની કોવિડ મહામારીમાં રૂ. 8 લાખ કરોડની લિક્વિડિટી ઇન્જેક્શન – આ બધું RBIની ક્ષમતા અને સ્વતંત્રતાનું પ્રતીક છે.

ભવિષ્યમાં CBDC, ડિજિટલ બેન્કિંગ, ગ્રીન ફાઇનાન્સ અને નાણાકીય સમાવેશ જેવા ક્ષેત્રોમાં RBIની ભૂમિકા વધુ મહત્વની બનશે. આથી કહી શકાય કે “જ્યાં સુધી RBI મજબૂત અને સ્વતંત્ર રહેશે, ત્યાં સુધી ભારતની આર્થિક પ્રગતિ સુરક્ષિત રહેશે.”

રિઝર્વ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા અધિનિયમ, ૧૯૩૪ હેઠળ દંડની જોગવાઈઓની ચર્ચા (Provisions Relating To Penalty Under RBI Act, 1934)

રિઝર્વ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા (આરબીઆઈ) અધિનિયમ, ૧૯૩૪, આરબીઆઈને નિયમોનું પાલન કરાવવા માટે મજબૂત દંડની વ્યવસ્થા આપે છે, જેનો હેતુ ગેરરીતિઓ રોકવી, જાહેર હિતનું રક્ષણ કરવું અને નાણાકીય સ્થિરતા જાળવવી છે. આ જોગવાઈઓમાં ફોજદારી દંડ (જેલ અને દંડ, કોર્ટ દ્વારા), આરબીઆઈ દ્વારા સીધો નાણાકીય દંડ, રિઝર્વની ખામી માટે દંડીય વ્યાજ અને વહીવટી કાર્યવાહી (જેમ કે પ્રતિબંધ, દૂર કરવું) શામેલ છે. મુખ્ય દંડ પ્રકરણ V (કલમ 58B-58G)માં છે, જ્યારે પ્રકરણ III (કલમ 42 - નિર્ધારિત બેંકો માટે) અને પ્રકરણ IIIB (કલમ 45-IA થી 45-QC - નોન-બેંકિંગ નાણાકીય કંપનીઓ અથવા NBFC માટે)માં વધારાના સંદર્ભ છે. આ બેંકો, NBFC, કંપનીઓ અને વ્યક્તિઓને અનધિકૃત થાપણો, ખોટા અહેવાલો કે રિઝર્વની ખામી જેવા ઉલ્લંઘનો માટે જવાબદાર ઠેરવે છે.

૨૦૧૯ના સુધારા (ખાસ કરીને Enforcement of Security Interest and Recovery of Debts Laws (Amendment) Act, 2019 - ૯ ઓગસ્ટ, ૨૦૧૯થી અમલમાં)એ દંડની મર્યાદા વધારી અને જેલની લઘુત્તમ મુદત દાખલ કરી, જેથી આધુનિક આર્થિક માપદંડો સાથે સુસંગત રહે. નવેમ્બર ૨૦૨૫ સુધી આ જોગવાઈઓમાં કોઈ મોટો સુધારો થયો નથી. નીચે વર્ગીકૃત ચર્ચા અને મુખ્ય કલમોનું કોષ્ટક છે.

૧. ફોજદારી દંડ (Penal Provision) (જેલ અને દંડ - કોર્ટ દ્વારા) - કલમ 58B

કલમ 58B ગંભીર ઉલ્લંઘનો (જેમ કે છેતરપિંડી, અનધિકૃત કાર્યવાહી) માટે ગ્રેડેડ શિક્ષા આપે છે. તે વ્યક્તિઓ, કંપનીઓ અને સંસ્થાઓને લાગુ પડે છે, દંડ ઘણીવાર ઉલ્લંઘનની ગંભીરતા પ્રમાણે (દા.ત. સંડોવાયેલી રકમનો બમણો). ફરિયાદ માટે આરબીઆઈના અધિકૃત અધિકારીની જરૂર (કલમ 58E), દંડ સરકારને જમા (કલમ 58F).

ઉપ-કલમ	મુખ્ય ઉલ્લંઘન	દંડ	હેતુ/નોંધ
58B(1)	જાહેર થાપણો માટે અરજી, રિટર્ન કે પ્રોસ્પેક્ટસમાં જાણીજોઈને ખોટા નિવેદનો/છુપાવટ.	૩ વર્ષ સુધી જેલ, અને/અથવા દંડ.	થાપણદારોનું રક્ષણ.
58B(2)	પુસ્તકો/દસ્તાવેજો આપવામાં નિષ્ફળતા કે માહિતી આપવામાં નિષ્ફળતા.	૧ લાખ સુધી દંડ; ચાલુ રાખવા પર દરરોજ ૫,૦૦૦ વધારાનો.	નિરીક્ષણ સુનિશ્ચિત કરે; ૨૦૧૯માં સુધારો.
58B(3)	કલમ ૩૧ (કરન્સી નોટ્સ લીગલ ટેન્ડર)નું ઉલ્લંઘન.	બિલ/હુંડી/પ્રોમિસરી નોટની રકમ જેટલો દંડ.	અનધિકૃત સાધનો રોકે.
58B(4)	પ્રતિબંધિત ક્રેડિટ માહિતીનું પ્રકાશન (કલમ 45E હેઠળ).	૬ મહિના સુધી જેલ, અથવા ૧,૦૦૦ સુધી દંડ, અથવા બંને.	ગોપનીયતા રક્ષે.
58B(4A)	આરબીઆઈ નોંધણી વગર કાર્ય (NBFC માટે કલમ 45-IA(1) હેઠળ).	જેલ: ૧-૫ વર્ષ; દંડ: ૧ લાખ-૨૫ લાખ. લઘુત્તમ મર્યાદા લાગુ.	અનિયંત્રિત ધીરધાર રોકે; ૧૯૯૭માં દાખલ, ૨૦૧૯માં વધારો.
58B(4AA)	ઓડિટરનું આરબીઆઈ નિર્દેશોનું પાલન ન કરવું (કલમ 45MA હેઠળ).	૧૦ લાખ સુધી દંડ.	ઓડિટરની જવાબદારી.
58B(4AAA)	એસેટ વર્ગીકરણ આદેશનું પાલન ન કરવું (કલમ 45QA(2) હેઠળ).	૩ વર્ષ સુધી જેલ; દંડ: ડિફોલ્ટના દરરોજ લઘુત્તમ ૫,૦૦૦.	ચોક્કસ રિપોર્ટિંગ; ૧૯૯૭માં દાખલ.

ઉપ-કલમ	મુખ્ય ઉલ્લંઘન	દંડ	હેતુ/નોંધ
58B(5)	(i) અનધિકૃત થાપણો કે પ્રકરણ III B નિર્દેશોનું ઉલ્લંઘન; (ii) કલમ 45J (પ્રોસ્પેક્ટસ નિયમન)નું પાલન ન કરવું.	૩ વર્ષ સુધી જેલ; દંડ: થાપણ/રકમનો બમણો.	થાપણ ગેરરીતિઓ રોકે; ૨૦૧૯માં વધારો.
58B(5A)	કલમ 45S (થાપણો માટે છેતરપિંડીયુક્ત પ્રલોભન)નું ઉલ્લંઘન.	જેલ: ૧-૨ વર્ષ; દંડ: થાપણનો બમણો અથવા ૧,૦૦૦-૨,૦૦૦ (જે વધુ હોય). કોર્ટ CrPC મર્યાદા ઓળંગી શકે.	પોન્ઝી સ્કીમ રોકે; ૧૯૮૪માં દાખલ.
58(6)	અન્ય કોઈ ચાલુ ઉલ્લંઘન.	૧ લાખ સુધી દંડ; દરરોજ ૧૦,૦૦૦ વધારાનો.	સામાન્ય જોગવાઈ; ૨૦૧૯માં સુધારો.

કલમ 58C (કંપનીઓના અપરાધો) કોર્પોરેટ સંસ્થાઓને જવાબદાર ઠેરવે છે, ડિરેક્ટર, મેનેજર કે અધિકારીઓને તેમની સંમતિ, મિલીભગત કે બેદરકારીથી દોષી ગણે છે. "કંપની"માં ફર્મ, સહકારી અને NBFC શામેલ. યોગ્ય સાવચેતીનો પુરાવો વ્યક્તિઓને મુક્ત કરી શકે.

૨. આરબીઆઈ દ્વારા સીધો નાણાકીય દંડ - કલમ 58G

આ કલમ આરબીઆઈને કોર્ટ વગર ઝડપી દંડ લાદવાની સત્તા આપે છે. દંડ લેન્ડ રેવેન્યુની જેમ વસૂલાય છે, નોટિસ પછી સુનાવણીની તક મળે છે.

મુખ્ય બાબતો	દંડની રકમ	લાગુ પડવું
સામાન્ય ઉલ્લંઘન (કલમ 45-IA(1), 45-IB, 45-IC).	₹૨૫,૦૦૦ સુધી (૨૦૧૯માં ₹૧૦ લાખ).	NBFC નોંધણી, એસેટ જાળવણી, રિઝર્વ ફંડ.
ગંભીર ડિફોલ્ટ (દા.ત. સંડોવાયેલી રકમનો બમણો અથવા ₹૧૦	અનધિકૃત થાપણો,	

મુખ્ય બાબતો	દંડની રકમ	લાગુ પડવું
58B(4A), (5)(a)/(aa)).	લાખ (જે વધુ); ચાલુ રાખવા પર દરરોજ ૧% લાખ વધારાનો.	પ્રોસ્પેક્ટસ ઉલ્લંઘન.
વસૂલાત	કોર્ટ દ્વારા જો ચૂકવાય નહીં; નિયત તારીખથી ૧૫% વ્યાજ.	લાંબી કાર્યવાહી વગર પાલન.

આનો ઉપયોગ થાય છે; દા.ત. ૨૦૨૫માં આરબીઆઈએ ફિનટેક પર દંડ લાદ્યા (બ્રિજ ફિનટેક: ૧૦ લાખ, પેમી ઈન્ડિયા: ૨૨ લાખ – KYC ખામી માટે).

૩. નિર્ધારિત બેંકો માટે દંડીય વ્યાજ અને દંડ – કલમ 42

રોકડ રિઝર્વ જાળવણીની નિષ્ફળતા માટે દંડ આર્થિક નુકસાન પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે.

ઉપ-કલમ	ઉલ્લંઘન	દંડ	અમલ
42(3)	ન્યૂનતમ કરતાં ઓછી દૈનિક સરેરાશ (પખવાડિયું).	દંડીય વ્યાજ: બેંક રેટ + ૩% (પ્રથમ પખવાડિયું); પછી +૫%.	આપોઆપ; લિક્વિડિટી શિસ્ત.
42(3A)	નોટિસ પછી સતત ડિફોલ્ટ; ડિરેક્ટર/અધિકારીઓની સંડોવણી.	દંડ: ૫૦૦ પ્રતિ પખવાડિયું (ડિરેક્ટર); આરબીઆઈ નવી થાપણો પ્રતિબંધિત કરી શકે, ૫૦૦/દિવસ દંડ.	વ્યક્તિગત જવાબદારી; "અધિકારી"માં શાખા મેનેજર શામેલ.
42(4)	રિટર્ન આપવામાં નિષ્ફળતા.	ડિફોલ્ટના દરરોજ ૧૦૦.	સમયસર રિપોર્ટિંગ.
42(5)	દંડ ચૂકવવામાં નિષ્ફળતા.	કોર્ટ દ્વારા વસૂલ; આરબીઆઈ	નોટિસના ૧૪ દિવસમાં

ઉપ-કલમ	ઉલ્લંઘન	દંડ	અમલ
		કારણસર માફી આપી શકે.	ચૂકવવું.

૪. NBFC માટે વહીવટી કાર્યવાહી (પ્રકરણ IIIB)

આ "દંડ" ન હોય પણ શિક્ષાત્મક સાધન તરીકે કામ કરે છે, ઘણીવાર કલમ 58Bના દાવા તરફ દોરે છે. આમાં શામેલ છે:

- દંડીય વ્યાજ (કલમ 45-IB): એસેટ રોકાણની ખામી – બેંક રેટ + 3% (પ્રથમ ત્રિમાસિક), પછી +૫%; કલમ 42(5) જેવી વસૂલાત.
- પ્રતિબંધો (કલમ 45MB, 45NA): થાપણ સ્વીકાર કે એસેટ વેચાણ પર પ્રતિબંધ; અનધિકૃત પ્રલોભન કલમ 58B(5A) સાથે જોડાયેલ.
- કર્મચારી અને શાસન કાર્યવાહી (કલમ 45-ID, 45-IE): ડિરેક્ટર દૂર કરવું કે બોર્ડ સુપરસીડ.
- વાઈબ્રિંગ અપ (કલમ 45-MC): જાહેર હિતમાં કોર્ટમાં વિસર્જનની અરજી.
- ઓડિટર દંડ (કલમ 45MA, 45MAA): ખોટા પ્રમાણપત્ર માટે ₹૧૦ લાખ સુધી દંડ; આરબીઆઈ ઓડિટરને બ્લેકલિસ્ટ કરી શકે.
- ઓવરરાઈડ (કલમ 45-Q): પ્રકરણ IIIBના દંડ અન્ય કાયદાઓ પર વર્યસ્વ ધરાવે.

આ જોગવાઈઓ મોટે ભાગે ૧૯૯૭માં દાખલ થઈ, ૨૦૧૮માં મજબૂત બની (ડિજિટલ ધીરધાર, ગ્રૂપ કંપનીઓ – કલમ 45-NAA).

વ્યાપક અસર અને સુરક્ષા

- કલમ 58D: કલમ 58B ચોક્કસ કેસોમાં (દા.ત. કલમ 42) લાગુ ન પડે, તેના બદલે દંડીય વ્યાજ.

- સદ્લાવના રક્ષણ (કલમ 58A): સદ્લાવના કાર્યવાહીથી આરબીઆઈ સુરક્ષિત.
- ન્યાયિક નિરીક્ષણ: ઉચ્ચ કોર્ટમાં અપીલ; 58B(4A)/(5A)માં લઘુત્તમ સજા નરમાઈ રોકે.

Banking Ombudsman Scheme 2006

બેંકિંગ ઓમ્બડ્સમેન શું છે(What is banking ombudsman)?

બેંકિંગ ઓમ્બડ્સમેન એ રિઝર્વ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા (આરબીઆઈ) દ્વારા નિમણૂક કરાયેલ વરિષ્ઠ અધિકારી છે, જે સામાન્ય રીતે ચીફ જનરલ મેનેજર અથવા જનરલ મેનેજરના રેન્કમાં હોય છે, અને તેની મુદત ત્રણ વર્ષથી વધુ ન હોય. તેની મુખ્ય ભૂમિકા બેંકો દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવતી બેંકિંગ અથવા અન્ય સેવાઓમાં ખામીઓ અંગે ગ્રાહકોની ફરિયાદો સ્વીકારવી અને વિચારણા કરવી છે, પૈસાની કિંમતને ધ્યાનમાં લીધા વિના. ઓમ્બડ્સમેન સમાધાન, મધ્યસ્થી અથવા સ્કીમ અનુસાર એવોર્ડ પસાર કરીને ઉકેલ આપે છે. આ વ્યવસ્થા બેંકો વિરુદ્ધ ગ્રાહકોની ફરિયાદોના ઝડપી, સસ્તા અને અસરકારક નિવારણ માટે છે.

બેંકિંગ ઓમ્બડ્સમેન સ્કીમ, 2006 હેઠળ ફરિયાદના નિવારણ માટેની પ્રક્રિયા (procedure for redressal of Grievence under the banking ombudsman scheme, 2006)

ફરિયાદોના નિવારણ માટેની પ્રક્રિયા અનેક પગલાંઓમાં વહેંચાયેલી છે, જે નીચે મુજબ છે:

1. ફરિયાદના આધારો/કારણો (grounds of complaints) :

બેંકિંગ સેવાઓ સંબંધિત ફરિયાદો:

- ચેક, ડ્રાફ્ટ, બિલ વગેરેની ચુકવણી અથવા વસૂલાતમાં અનુચિત વિલંબ અથવા ન ચુકવણી.
- કોઈપણ હેતુ માટે આપવામાં આવેલા નાના મૂલ્યના નોટોની અસ્વીકાર્યતા, વાજબી કારણ વિના, અને તેના પર કમિશન વસૂલવું.
- આપવામાં આવેલા સિક્કાની અસ્વીકાર્યતા, વાજબી કારણ વિના, અને તેના પર કમિશન વસૂલવું.
- અંદર આવતા રેમિટન્સની ન ચુકવણી અથવા વિલંબ.
- ડ્રાફ્ટ, પે ઓર્ડર અથવા બેંકર્સ ચેક જારી કરવામાં નિષ્ફળતા અથવા વિલંબ.
- નિર્ધારિત કામકાજના સમયનું પાલન ન કરવું.
- બેંક અથવા તેના ડાયરેક્ટ સેલિંગ એજન્ટ્સ દ્વારા લેખિતમાં વચન આપેલી બેંકિંગ સુવિધા

(લોન અને એડવાન્સ સિવાય) પૂરી પાડવામાં નિષ્ફળતા અથવા વિલંબ.

- પાર્ટીઓના ખાતાઓમાં આવકના ક્રેડિટમાં વિલંબ, ડિપોઝિટની ન ચુકવણી અથવા બેંકમાં જમા ખાતાઓમાં સેવિંગ, કરંટ અથવા અન્ય ખાતાઓમાં વ્યાજ દરોને લાગુ પડતા રિઝર્વ બેંકના નિર્દેશોનું પાલન ન કરવું.
- વિદેશમાંથી રેમિટન્સ, ડિપોઝિટ અને અન્ય બેંક સંબંધિત બાબતો અંગે ભારતમાં ખાતા ધરાવતા નોન-રેસિડન્ટ ઇન્ડિયન્સની ફરિયાદો.
- ઇનકારના વાજબી કારણ વિના ડિપોઝિટ ખાતા ખોલવાનો ઇનકાર.
- ગ્રાહકને પૂર્વ સૂચના વિના ચાર્જ વસૂલવું.
- બેંક અથવા તેની પેટા કંપનીઓ દ્વારા એટીએમ/ડેબિટ કાર્ડ કામગીરી અથવા ક્રેડિટ કાર્ડ કામગીરી અંગે રિઝર્વ બેંકના નિર્દેશોનું પાલન ન કરવું.
- પેન્શનના વિતરણમાં ન ચુકવણી અથવા વિલંબ (સંબંધિત બેંકની ક્રિયા માટે જવાબદાર, પરંતુ સંબંધિત પેન્શન મંજૂરી અધિકારીની નહીં).
- રિઝર્વ બેંક/સરકાર દ્વારા જરૂરી કર તરફની ચુકવણી સ્વીકારવાનો ઇનકાર અથવા વિલંબ.
- સરકારી સિક્યુરિટીઝ જારી કરવાનો ઇનકાર અથવા વિલંબ, અથવા સેવા કરવામાં નિષ્ફળતા અથવા વિલંબ અથવા રિડેમ્પ્શન.
- ડિપોઝિટ ખાતા બંધ કરવાની ફરજ પાડવી, વાજબી સૂચના વિના અથવા વાજબી કારણ વિના.
- ખાતા બંધ કરવાનો ઇનકાર અથવા વિલંબ.
- બેંક દ્વારા અપનાવેલા ફેર પ્રેક્ટિસ કોડ અથવા બેંકિંગ કોડ્સ અને સ્ટાન્ડર્ડ્સ બોર્ડ ઓફ ઇન્ડિયા દ્વારા જારી કરાયેલા કોડ ઓફ બેંક્સ કમિટમેન્ટ ટુ કસ્ટમર્સનું પાલન ન કરવું.
- બેંકો દ્વારા રિકવરી એજન્ટ્સની નિમણૂક અંગે રિઝર્વ બેંકના માર્ગદર્શિકાનું પાલન ન કરવું.
- બેંકિંગ અથવા અન્ય સેવાઓ અંગે રિઝર્વ બેંક દ્વારા જારી કરાયેલા નિર્દેશોના ઉલ્લંઘન અંગેની અન્ય કોઈ બાબત.

લોન અને એડવાન્સ સંબંધિત ફરિયાદો:

- વ્યાજ દરો અંગે રિઝર્વ બેંકના નિર્દેશોનું પાલન ન કરવું.
- લોન અરજીઓના નિકાલ માટે મંજૂરી, વિતરણમાં વિલંબ અથવા નિર્ધારિત સમયસારણીનું પાલન ન કરવું.
- અરજદારને વાજબી કારણો આપ્યા વિના લોન અરજીઓ સ્વીકારવાનો ઇનકાર.
- બેંક દ્વારા અપનાવેલા ફેર પ્રેક્ટિસ કોડ ફોર લેન્ડર્સ અથવા કોડ ઓફ બેંક્સ કમિટમેન્ટ ટુ કસ્ટમર્સના પ્રાવધાનોનું પાલન ન કરવું.
- રિઝર્વ બેંક દ્વારા સમયાંતરે આ હેતુ માટે નિર્દિષ્ટ કરાયેલા અન્ય કોઈ નિર્દેશ અથવા

સૂચનાનું પાલન ન કરવું.

2. ફરિયાદ દાખલ કરવી:

કોઈ પણ વ્યક્તિ લેખિત અથવા ઇલેક્ટ્રોનિક રીતે સંબંધિત બેંકની શાખા અથવા કાર્યાલયના અધિકારક્ષેત્રમાં આવતા બેંકિંગ ઓમ્બ્ડ્સમેનને ફરિયાદ કરી શકે છે (ક્રેડિટ કાર્ડ જેવી કેન્દ્રીય સેવાઓ માટે, તે બિલિંગ એડ્રેસના અધિકારક્ષેત્રમાં).

- ફરિયાદમાં ફરિયાદીની વિગતો,
- બેંક વિગતો, ફરિયાદના તથ્યો,
- નુકસાનની માત્રા,
- માંગેલી રાહત,
- સહાયક દસ્તાવેજો અને ઘોષણા હોવા જોઈએ.
- તે ત્યારે જ દાખલ કરી શકાય જો ફરિયાદીએ પહેલા બેંકને લેખિતમાં અરજી કરી હોય અને અસંતોષજનક જવાબ મળ્યો હોય,
- એક મહિનામાં જવાબ ન મળ્યો હોય અથવા મુદ્દો અનિર્ણીત હોય.
- ફરિયાદ બેંકના જવાબથી એક વર્ષ અથવા જવાબ ન મળેલ હોય તો પ્રારંભિક અરજીથી એક વર્ષ અને એક મહિનાની અંદર દાખલ કરવી જોઈએ.
- તે કોઈ અદાલત અથવા ટ્રિબ્યુનલમાં પેન્ડિંગ ન હોવી જોઈએ, અને ઇન્ડિયન લિમિટેશન એક્ટ, 1963 હેઠળના સમયમર્યાદામાં હોવી જોઈએ.

3. સમાધાન પ્રક્રિયા (Settlement Of Complaint):

- ફરિયાદ મળ્યા પછી, ઓમ્બ્ડ્સમેન તેની નકલ બેંકને મોકલે છે અને સમાધાન અથવા મધ્યસ્થી દ્વારા તેનું નિરાકરણ કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. જરૂર પડે તો પાર્ટીઓ સાથે મીટિંગ યોજી શકે છે. જો સમજૂતી થાય તો તેને દસ્તાવેજીકૃત કરીને હસ્તાક્ષર કરાવવામાં આવે છે, અને ફરિયાદ ઉકેલાઈ જાય છે. પ્રક્રિયા સારાંશમાં છે, અને ઓમ્બ્ડ્સમેન પુરાવાના કડક નિયમોથી બંધાયેલું નથી પરંતુ ન્યાયીતા સુનિશ્ચિત કરે છે.

4. ફરિયાદનો અસ્વીકાર (Rejection of The Complaint):

- ઓમ્બ્ડ્સમેન કોઈ પણ તબક્કે ફરિયાદ અસ્વીકારી શકે છે જો તેમાં આધારોની અભાવ હોય,
- પ્રક્રિયા અનુસાર ન હોય,
- વિગતવાર પુરાવાની જરૂર હોય,
- તુચ્છ હોય, કોઈ નુકસાન ન કરે અથવા
- અદાલતમાં પેન્ડિંગ હોય.

- અસ્વીકાર માટે કારણો આપવા જોઈએ.

બેકિંગ ઓમ્બડ્સમેન સ્કીમ, 2006 હેઠળ એવોર્ડ સિસ્ટમ (Award By The Banking Ombudsman):

- જો ફરિયાદ એક મહિના (અથવા વિસ્તારિત સમયગાળા)માં ઉકેલાય નહીં, તો બેકિંગ ઓમ્બડ્સમેન, બંને પાર્ટીઓને તેમનો કેસ રજૂ કરવાની તક આપ્યા પછી, એવોર્ડ પસાર કરી શકે છે અથવા ફરિયાદ અસ્વીકારી શકે છે.
- એવોર્ડ પુરાવા, બેકિંગ સિદ્ધાંતો, આરબીઆઈ માર્ગદર્શિકા અને અન્ય પરિબળો પર આધારિત છે.
- તેમાં સંક્ષિપ્ત કારણો હોય છે અને બેંકને વિશિષ્ટ જવાબદારીઓ પૂરી કરવાનું નિર્દેશ કરે છે,
- તેમજ ફરિયાદીના સીધા આર્થિક નુકસાન માટે વળતર (વાસ્તવિક નુકસાન અથવા ₹20 લાખ, જે ઓછું હોય તે, વિવાદિત રકમને બાદ કરીને).
- વધુમાં, સમયના નુકસાન, ખર્ચ, ત્રાસ અને માનસિક વેદના માટે ₹1 લાખ સુધીનું વધારાનું વળતર આપી શકાય છે.
- એવોર્ડની નકલ બંને પાર્ટીઓને મોકલવામાં આવે છે.
- ફરિયાદીએ તેને 30 દિવસમાં લેખિતમાં સ્વીકારવું જોઈએ જેથી તે બંધનકર્તા બને; સ્વીકાર્યા પછી, બેંકે એક મહિનામાં પાલન કરવું જોઈએ અને ઓમ્બડ્સમેનને જાણ કરવી જોઈએ.
- જો સ્વીકાર્યું નહીં અથવા પાલન ન કરાય તો એવોર્ડ લેપ્સ થાય છે.
- બેંક 30 દિવસમાં આરબીઆઈના અપીલ અધિકારીને અપીલ કરી શકે છે, પરંતુ ફરિયાદી અપીલ કરી શકતો નથી.

બેકિંગ ઓમ્બડ્સમેન સ્કીમ, 2006 હેઠળ ફરિયાદોના આધારો અને કોસો (Grounds Of Complaints Under Banking Ombudsman And Cases)

બેકિંગ ઓમ્બડ્સમેન સ્કીમ, 2006, બેકિંગ સેવાઓમાં ખામીઓ અંગેની ફરિયાદો માટે પ્રાવધાન કરે છે. આધારો સ્કીમના ક્લોઝ 8માં વિગતવાર છે અને તેમાં નીચેના સમાવેશ થાય છે:

બેકિંગ સેવાઓ સંબંધિત ફરિયાદો

- ચેક, ડ્રાફ્ટ, બિલ વગેરેની ચુકવણી અથવા વસૂલાતમાં અનુચિત વિલંબ અથવા ન ચુકવણી.

- કોઈપણ હેતુ માટે આપવામાં આવેલા નાના મૂલ્યના નોટોની અસ્વીકાર્યતા, વાજબી કારણ વિના, અને તેના પર કમિશન વસૂલવું.
- આપવામાં આવેલા સિક્કાની અસ્વીકાર્યતા, વાજબી કારણ વિના, અને તેના પર કમિશન વસૂલવું.
- અંદર આવતા રેમિટન્સની ન ચુકવણી અથવા વિલંબ.
- ડ્રાફ્ટ, પે ઓર્ડર અથવા બેંકર્સ ચેક જારી કરવામાં નિષ્ફળતા અથવા વિલંબ.
- નિર્ધારિત કામકાજના સમયનું પાલન ન કરવું.
- બેંક અથવા તેના ડાયરેક્ટ સેલિંગ એજન્ટ્સ દ્વારા લેખિતમાં વચન આપેલી બેંકિંગ સુવિધા (લોન અને એડવાન્સ સિવાય) પૂરી પાડવામાં નિષ્ફળતા અથવા વિલંબ.
- પાર્ટીઓના ખાતાઓમાં આવકના ક્રેડિટમાં વિલંબ, ડિપોઝિટની ન ચુકવણી અથવા બેંકમાં જમા ખાતાઓમાં સેવિંગ, કરંટ અથવા અન્ય ખાતાઓમાં વ્યાજ દરોને લાગુ પડતા રિઝર્વ બેંકના નિર્દેશોનું પાલન ન કરવું.
- વિદેશમાંથી રેમિટન્સ, ડિપોઝિટ અને અન્ય બેંક સંબંધિત બાબતો અંગે ભારતમાં ખાતા ધરાવતા નોન-રેસિડન્ટ ઇન્ડિયન્સની ફરિયાદો.
- ઇનકારના વાજબી કારણ વિના ડિપોઝિટ ખાતા ખોલવાનો ઇનકાર.
- ગ્રાહકને પૂર્વ સૂચના વિના ચાર્જ વસૂલવું.
- બેંક અથવા તેની પેટા કંપનીઓ દ્વારા એટીએમ/ડેબિટ કાર્ડ કામગીરી અથવા ક્રેડિટ કાર્ડ કામગીરી અંગે રિઝર્વ બેંકના નિર્દેશોનું પાલન ન કરવું.
- પેન્શનના વિતરણમાં ન ચુકવણી અથવા વિલંબ (સંબંધિત બેંકની ક્રિયા માટે જવાબદાર, પરંતુ સંબંધિત પેન્શન મંજૂરી અધિકારીની નહીં).
- રિઝર્વ બેંક/સરકાર દ્વારા જરૂરી કર તરફની ચુકવણી સ્વીકારવાનો ઇનકાર અથવા વિલંબ.
- સરકારી સિક્યુરિટીઝ જારી કરવાનો ઇનકાર અથવા વિલંબ, અથવા સેવા કરવામાં નિષ્ફળતા અથવા વિલંબ અથવા રિડેમ્પ્શન.
- ડિપોઝિટ ખાતા બંધ કરવાની ફરજ પાડવી, વાજબી સૂચના વિના અથવા વાજબી કારણ વિના.
- ખાતા બંધ કરવાનો ઇનકાર અથવા વિલંબ.
- બેંક દ્વારા અપનાવેલા ફેર પ્રેક્ટિસ કોડ અથવા બેંકિંગ કોડ્સ અને સ્ટાન્ડર્ડ્સ બોર્ડ ઓફ ઇન્ડિયા દ્વારા જારી કરાયેલા કોડ ઓફ બેંક્સ કમિટમેન્ટ ટુ કસ્ટમર્સનું પાલન ન કરવું.
- બેંકો દ્વારા રિકવરી એજન્ટ્સની નિમણૂક અંગે રિઝર્વ બેંકના માર્ગદર્શિકાનું પાલન ન કરવું.
- બેંકિંગ અથવા અન્ય સેવાઓ અંગે રિઝર્વ બેંક દ્વારા જારી કરાયેલા નિર્દેશોના ઉલ્લંઘન અંગેની અન્ય કોઈ બાબત.

લોન અને એડવાન્સ સંબંધિત ફરિયાદો

- વ્યાજ દરો અંગે રિઝર્વ બેંકના નિર્દેશોનું પાલન ન કરવું.
- લોન અરજીઓના નિકાલ માટે મંજૂરી, વિતરણમાં વિલંબ અથવા નિર્ધારિત સમયસારણીનું પાલન ન કરવું.
- અરજદારને વાજબી કારણો આપ્યા વિના લોન અરજીઓ સ્વીકારવાનો ઇનકાર.
- બેંક દ્વારા અપનાવેલા ફેર પ્રેક્ટિસ કોડ ફોર લેન્ડર્સ અથવા કોડ ઓફ બેંક્સ કમિટમેન્ટ ટુ કસ્ટમર્સના પ્રાવધાનોનું પાલન ન કરવું.
- રિઝર્વ બેંક દ્વારા સમયાંતરે આ હેતુ માટે નિર્દિષ્ટ કરાયેલા અન્ય કોઈ નિર્દેશ અથવા સૂચનાનું પાલન ન કરવું.

કેસ લો (Cases):

1. બેંક ગેરંટી જારી કરવામાં નિષ્ફળતા બેંક પર આરોપ હતો કે તેણે પર્યાપ્ત સિક્યોરિટી હોવા છતાં બેંક ગેરંટી જારી કરી નહીં અને ફરિયાદીને આર્થિક નુકસાન થયું. નિર્ણય આપવામાં આવ્યો કે સિક્યોરિટી ડિપોઝિટ હોવા છતાં બેંક ગેરંટી જારી ન કરવી એ સેવામાં ખામી ગણાય અને ફરિયાદીને તે સિક્યોરિટીની રકમ પર વ્યાજ મળવાનો હક્ક છે.
2. રેમિટન્સ કન્ફર્મ કરવામાં નિષ્ફળતા એક કેસમાં ફરિયાદીના પુત્રએ વિદેશમાંથી રકમ મોકલી હતી જે તેના એનઆરઆઈ ખાતામાં જમા થવાની હતી. લાંબા સમય સુધી રેમિટન્સ કન્ફર્મ ન થઈ. બેંકે કહ્યું કે કમ્પ્યુટર ફેલ થવાને કારણે આવું થયું. પ્રશ્ન એ હતો કે બેંકનો આ વિલંબ સેવામાં ખામી ગણાય કે નહીં. અપીલમાં કમિશને જણાવ્યું કે બેંકના અધિકારીઓ પોસ્ટ દ્વારા મળેલા વાઉચર અને ચેકની ચકાસણી કરીને વાજબી સમયમાં સાચો જવાબ આપી શક્યા હોત. નિર્ણય આપવામાં આવ્યો કે વિદેશમાંથી આવેલી રેમિટન્સને વાજબી સમયમાં કન્ફર્મ ન કરવી એ બેંક તરફથી સેવામાં ખામી ગણાય.
3. સેવાઓમાં ખામી બેંકો વિરુદ્ધના મોટા ભાગના કેસોમાં ગ્રાહકોએ બેંકો દ્વારા આપવામાં આવતી સેવાઓમાં ખામીનો આરોપ મૂક્યો છે.
 - a. કેશ ક્રેડિટ સુવિધા સંબંધિત મુદ્દા અપીલકર્તા પાસે 1994થી રિસ્પોન્ડન્ટ બેંકમાં કેશ ક્રેડિટ

સુવિધા હતી અને તેણે બે ચેક જારી કર્યા હતા, જેમાંથી એક ચેક એનકેશ થયો અને બીજો ડિસઓનર થયો. બેંકે કહ્યું કે ખાતું ઓવરડ્રોન થયું હતું. નિર્ણય આપવામાં આવ્યો કે જ્યારે ફરિયાદીના ખાતામાં ક્રેડિટ હતું ત્યારે તેના ચેકનું ડિસઓનર બોના ફાઇડ કહી શકાય નહીં. રિસ્પોન્ડન્ટ બેંકને સેવામાં ખામીનો ગુનેગાર ઠેરવવામાં આવી અને અપીલકર્તાને વળતર મળવાનો હક્ક છે.

b. ડિસ્કાઉન્ટિંગ એગ્રીમેન્ટ સંબંધિત મુદ્દા કોર્પોરેશન બેંક અને અન્ય વિ. નવીન જે. શાહના કેસમાં રિસ્પોન્ડન્ટ નિકાસકાર હતા. ડિસ્કાઉન્ટિંગ એગ્રીમેન્ટ હેઠળ તેમણે નિકાસ સંબંધિત દસ્તાવેજો અને બિલ ઓફ એક્સચેન્જ અપીલકર્તા બેંકને વિદેશી બેંક દ્વારા વાટાઘાટ કરવા સોંપ્યા હતા. રિસ્પોન્ડન્ટે આરોપ મૂક્યો કે બેંકે દસ્તાવેજોમાં દર્શાવેલ વિદેશી કરન્સીમાં નહીં પરંતુ સ્થાનિક કરન્સીમાં રકમ વસૂલી, તેથી બેંક તરફથી સેવામાં ખામી હતી અને નુકસાનીનો દાવો કરવામાં આવ્યો. અપીલમાં કમિશને નિર્ણય આપ્યો કે બેંક તરફથી સેવામાં કોઈ ખામી નહોતી કારણ કે અપીલકર્તા બેંકે રિસ્પોન્ડન્ટ વતી એગ્રીમેન્ટ મુજબ દસ્તાવેજોની વાટાઘાટ કરી હતી. જોકે સ્થાનિક કરન્સીને યુ.એસ. ડોલરમાં ફેરવવું સુડાન સરકારની નીતિને કારણે મુશ્કેલ બન્યું હતું. નોંધવામાં આવ્યું કે એગ્રીમેન્ટ અને કોન્ટ્રાક્ટની શરતો મુજબ જે કંઈ કરવાનું હતું તે બંને બેંકોએ કરી દીધું હતું.

c. પ્રીમિયમની ચૂકવણી ન કરવી મનોહર સિંહ ચૌહાણ અને અન્ય વિ. સેન્ટ્રલ બેંક ઓફ ઇન્ડિયાના કેસમાં ફરિયાદીઓએ રિસ્પોન્ડન્ટ બેંકમાંથી લોન લઈને ટ્રેક્ટર ખરીદ્યું હતું. રિસ્પોન્ડન્ટ બેંકે વીમા કંપનીને પ્રીમિયમની રકમ મોકલી નહીં, જેના કારણે ટ્રેક્ટરના અકસ્માતમાં થયેલું નુકસાન વીમા કંપની પાસેથી વસૂલી શકાયું નહીં. પ્રશ્ન એ હતો કે બેંક દ્વારા પ્રીમિયમની રકમ ન ચૂકવવી એ સેવામાં ખામી ગણાય કે નહીં. નિર્ણય આપવામાં આવ્યો કે જ્યારે બેંક અને વાહન ખરીદનાર વચ્ચેના હાયર પર્યેઝ એગ્રીમેન્ટમાં બેંકને વીમા પોલિસીનું પ્રીમિયમ ચૂકવવાની જવાબદારી સોંપતી કોઈ શરત ન હોય, ત્યારે વાહન ખરીદનાર ફરિયાદી બેંકને સેવામાં ખામીનો ગુનેગાર ઠેરવી શકે નહીં.

d. સુરક્ષાની ગેરહાજરી બેંકના પરિસરમાં સુરક્ષા સંબંધિત એક કેસમાં ફરિયાદીના હાથમાંથી રિસ્પોન્ડન્ટ બેંકના દરવાજા પાસે રોકડ છીનવાઈ ગઈ હતી. અપીલકર્તાએ

આરોપ મૂક્યો કે દરવાજા પર સુરક્ષાની ગેરહાજરી અને સાયરન/અલાર્મ જેવી વ્યવસ્થા ન હોવાથી રિસ્પોન્ડન્ટ બેંક તરફથી સેવામાં ખામી છે. સ્ટેટ કમિશને નિર્ણય આપ્યો કે ઘટનાની તારીખે એટલે કે બેંકના પરિસરમાં રોકડ છીનવાઈ જવાની ઘટનાના દિવસે દરવાજા પર સુરક્ષા વ્યવસ્થા ન હોવી એ ફરિયાદીએ લીધેલી સેવામાં ખામી ગણી શકાય નહીં.

બેંકિંગ ઓમ્બ્ડ્સમેન સ્કીમ, 2006 હેઠળ બેંકિંગ ઓમ્બ્ડ્સમેનની નિમણૂક, સત્તાઓ અને ફરજો
નિમણૂક (Appointment, Powers And Duties Of The Banking Ombudsman Under The Banking Ombudsman Scheme)

- બેંકિંગ ઓમ્બ્ડ્સમેનની નિમણૂક રિઝર્વ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા (RBI) બેંકિંગ રેગ્યુલેશન એક્ટ, 1949ની કલમ 35A હેઠળ કરે છે.
- તે RBIનો વરિષ્ઠ અધિકારી હોય છે – સામાન્ય રીતે ચીફ જનરલ મેનેજર અથવા જનરલ મેનેજર રેન્કનો.
- મુદત મહત્તમ 3 વર્ષ (વધારી શકાય, પરંતુ કુલ મુદત સામાન્ય રીતે 5 વર્ષથી વધુ નહીં).
- હાલમાં દેશમાં 22 બેંકિંગ ઓમ્બ્ડ્સમેન છે, દરેક રાજ્ય અથવા રાજ્યોના સમૂહ માટે.
- જો અનૈતિક વર્તન, માનસિક/શારીરિક અસમર્થતા કે જાહેર હિત વિરુદ્ધ કાર્ય થાય તો RBI તેને પદેથી દૂર કરી શકે છે.

સત્તાઓ(Power)

1. ફરિયાદ સ્વીકારવાની અને વિચારણા કરવાની સત્તા(Power to accept and consider complaints)
 - કલમ 8માં દર્શાવેલ 27+ આધારો પર ફરિયાદો સ્વીકારી શકે (ચેક ન ચૂકવવું, વધુ ચાર્જિસ, ગેરંટી ન આપવી, ક્રેડિટ કાર્ડ વિવાદ વગેરે).
2. મધ્યસ્થી અને સમાધાનની સત્તા (Power of mediation and conciliation)
 - પહેલાં બંને પક્ષો વચ્ચે સમજૂતી કરાવવાનો પ્રયત્ન કરે.
 - સમજૂતી થાય તો લેખિતમાં નોંધીને બંધનકર્તા બનાવે.
3. એવોર્ડ પસાર કરવાની સત્તા(Authority to pass awards)
 - 30 દિવસમાં સમાધાન ન થાય તો કારણસહિત એવોર્ડ પસાર કરી શકે.
 - મહત્તમ વળતર:

- વાસ્તવિક આર્થિક નુકસાન માટે ₹20 લાખ સુધી +
- માનસિક ત્રાસ, ખર્ચ માટે ₹1 લાખ સુધી.

4. માહિતી મેળવવાની સત્તા(Power to obtain information)

- બેંક પાસેથી કોઈ પણ દસ્તાવેજ, ફાઇલ કે માહિતી માંગી શકે.
- બંને પક્ષોને હાજર થવા બોલાવી શકે.

5. ફરિયાદ ફગાવવાની સત્તા(Power to reject complaint)

- તુચ્છ, ખોટી કે અદાલતમાં નક્કી થયેલી ફરિયાદો કોઈ પણ તબક્કે ફગાવી શકે.

6. અપીલની સત્તા (Appellant power)

- માત્ર બેંક 30 દિવસમાં RBIના ડેપ્યુટી ગવર્નર (અપીલ અધિકારી) પાસે અપીલ કરી શકે.
- ગ્રાહકને અપીલનો અધિકાર નથી.

ફરજો (Duties)

1. ફરિયાદોનું નિવારણ(Redressal of grievances) – મધ્યસ્થી દ્વારા અથવા એવોર્ડ દ્વારા ઝડપથી ઉકેલવી.
2. વાર્ષિક અહેવાલ(Annual Report)– RBIને દર વર્ષે મળેલી, નિકાલ થયેલી ફરિયાદો અને એવોર્ડનો અહેવાલ આપવો.
3. જનજાગૃતિ(Public awareness)– ગ્રાહકો અને બેંકોમાં યોજના વિશે જાગૃતિ ફેલાવવી.
4. નિષ્પક્ષતા અને સ્વતંત્રતા(Impartiality and independence) – કોઈ પણ દબાણ વિના ન્યાયી રીતે કાર્ય કરવું.
5. નિ:શુલ્ક સેવા(Free service)– ગ્રાહક માટે સંપૂર્ણ પ્રક્રિયા મફત રાખવી.
6. ઝડપી નિકાલ(Fast disposal) – સામાન્ય રીતે 30-90 દિવસમાં ફરિયાદનો નિકાલ કરવો.

આ રીતે બેંકિંગ ઓમ્બ્ડ્સમેન એ ગ્રાહકો માટે એક ઝડપી, સસ્તું અને અસરકારક ફરિયાદ નિવારણ વ્યવસ્થા છે જે બેંકોની સેવાઓમાં ખામીઓ સામે રક્ષણ આપે છે.

Negotiable Instrument Act- 1881

1.પરાક્રમ્ય લેખની વ્યાખ્યા, તેના પ્રકાર અને યથાનુક્રમે ધરાવનારના અધિકારોની ઉદાહરણ સાથે વિગતવાર ચર્ચા ?

1. પરાક્રમ્ય લેખની વ્યાખ્યા)Definition of Negotiable Instrument):

પરાક્રમ્ય લેખ)Negotiable Instrument) એ એક લેખિત દસ્તાવેજ છે, જે નાણાકીય વ્યવહારોને

સરળ બનાવવા માટે વપરાય છે .

આ દસ્તાવેજ ચોક્કસ રકમની ચૂકવણીનું વચન આપે છે અથવા ચોક્કસ રકમની ચૂકવણીનો આદેશ આપે છે .

આ દસ્તાવેજોની મુખ્ય લાક્ષણિકતા એ છે કે તે સરળતાથી હસ્તાંતરિત (Transferable) થઈ શકે છે અને તેના ધરાવનારને ચોક્કસ અધિકારો પ્રદાન કરે છે .

ભારતમાં, પરાક્રમ્ય લેખની વ્યાખ્યા અને નિયમન Negotiable Instruments Act, 1881 ની કલમ 13 હેઠળ કરવામાં આવે છે .

આ કાયદા મુજબ, પરાક્રમ્ય લેખ એ એવો દસ્તાવેજ છે જે :

- લેખિત સ્વરૂપે હોય,
- હસ્તાક્ષરિત હોય,
- ચોક્કસ રકમની ચૂકવણીનું વચન આપે અથવા આદેશ આપે,
- અને સરળતાથી હસ્તાંતરણ કરી શકાય .

ઉદાહરણ: ચેક, વચનપત્ર (Promissory Note), અને વિનિમયપત્ર (Bill of Exchange) એ પરાક્રમ્ય લેખના ઉદાહરણો છે.

2. પરાક્રમ્ય લેખના પ્રકાર (Types of Negotiable Instruments):

Negotiable Instruments Act, 1881 મુજબ પરાક્રમ્ય લેખના મુખ્ય ત્રણ પ્રકાર છે :

A. વચનપત્ર (Promissory Note):

વચનપત્ર એ એક લેખિત દસ્તાવેજ છે, જેમાં એક વ્યક્તિ ક્કસ રકમ બીજી વ્યક્તિને ચો (નિર્માતા) ચૂકવવાનું બિનશરતી વચન આપે છે

આ દસ્તાવેજમાં બે પક્ષો હોય છે) નિર્માતા (Maker) અને લાભાર્થી (Payee).

ઉદાહરણ રાજેશ નીતાને લેખિતમાં વચન આપે છે કે તે:6 મહિના પછી ₹50,000 ચૂકવશેઆ .
.વચનપત્ર એક પરાક્રમ્ય લેખ છે

B. વિનિમયપત્ર (Bill of Exchange):

વિનિમયપત્ર એ એક લેખિત આદેશ છે, જેમાં એક વ્યક્તિ બીજી વ્ય (આદેશક),ક્તિને (આદેશિત) ચોક્કસ રકમ ચૂકવવાનો આદેશ આપે છે .

આમાં ત્રણ પક્ષો હોય છે) આદેશક (Drawer), આદેશિત (Drawee), અને લાભાર્થી (Payee).

ઉદાહરણ અમિત રમેશને :₹1,00,000નું માલ આપે છે અને રમેશને બેંકને આદેશ આપે છે કે તે અમિતને 3 મહિના પછી આ રકમ ચૂકવે.આ વિનિમયપત્ર છે .

C. ચેક (Cheque):

ચેક એ એક ખાસ પ્રકારનું વિનિમયપત્ર છે, જે બેંક પર લખવામાં આવે છે અને તેના દ્વારા ખાતાધારક બેંકને ચોક્કસ રકમ ચૂકવવાનો આદેશ આપે છે .

ચેક તાત્કાલિક ચૂકવણી માટે હોય છે .

ઉદાહરણ સુરેશ પોતાની બેંકને ચેક દ્વારા આદેશ આપે છે કે તે રાકેશને :₹25,000 ચૂકવે.

3. યથાનુક્રમે ધરાવનારના અધિકારો (Rights of a Holder in Due Course):

યથાનુક્રમે ધરાવનાર (Holder in Due Course) એ એવી વ્યક્તિ છે જે સદ્ધાવનાથી અને મૂલ્ય (Value) માટે પરાક્રમ્ય લેખ મેળવે છે, અને તેને ખબર નથી હોતી કે તે દસ્તાવેજમાં કોઈ ખામી (Defect) છે .Negotiable Instruments Act, 1881ની કલમ 9 મુજબ, યથાનુક્રમે ધરાવનારની વ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે.

યથાનુક્રમે ધરાવનારના અધિકારો:

1. શુદ્ધ અધિકાર (Clean Title):

યથાનુક્રમે ધરાવનારને પરાક્રમ્ય લેખનો શુદ્ધ અધિકાર મળે છે, ભલે મૂળ માલિકનો અધિકાર ખામીયુક્ત હોય .

ઉદાહરણજો રામનું વચનપત્ર ચોરી : થયું હોય અને ચોર તેને શ્યામને વેચી દે, અને શ્યામ તેને સદ્ધાવનાથી ખરીદે, તો શ્યામ યથાનુક્રમે ધરાવનાર બને છે અને તેને ચૂકવણી મેળવવાનો અધિકાર મળે છે.

2. ચૂકવણી મેળવવાનો અધિકાર :

યથાનુક્રમે ધરાવનારને દસ્તાવેજમાં દર્શાવેલ રકમ ચૂકવવાનો અધિકાર હોય છે, અને તે આ રકમ માટે નિર્માતા, આદેશક કે આદેશિત સામે દાવો કરી શકે છે .

ઉદાહરણજો કિરણ યથાનુક્રમે ધરાવનાર તરીકે ચેક ધરાવે છે :, તો તે બેંક પાસેથી રકમની ચૂકવણી મેળવી શકે છે.

3. દસ્તાવેજ હસ્તાંતરણ કરવાનો અધિકાર :

યથાનુક્રમે ધરાવનાર પરાક્રમ્યાલેખને આગળ હસ્તાંતરણ કરી શકે છે, અને નવો ધારક પણ યથાનુક્રમે ધરાવનાર બની શકે છે, જો તે સદ્ધાવનાથી દસ્તાવેજ મેળવે .

ઉદાહરણપ્રિયા :, યથાનુક્રમે ધરાવનાર તરીકે, વિનિમયપત્રને રાહુલને હસ્તાંતરણ કરે છેરાહુલ .
.પણ યથાનુક્રમે ધરાવનાર બની શકે છે

4. ખામીઓથી સુરક્ષા :

યથાનુક્રમે ધરાવનારને દસ્તાવેજની મૂળ ખામીઓ જેમ કે છેતરપિંડી, ચોરીથી સુરક્ષા મળે છે(, જો તે સદ્ધાવનાથી અને મૂલ્ય માટે દસ્તાવેજ મેળવે .

ઉદાહરણજો ચેક ચોરાયેલો હોય :, પરંતુ મહેશ તેને સદ્ધાવનાથી ખરીદે, તો તેને ચૂકવણીનો અધિકાર મળે છે, અને મૂળ માલિક ચોરીનો હવાલો આપીને ચૂકવણી રોકી શકે નહીં.

5. કાનૂની કાર્યવાહીનો અધિકાર :

યથાનુક્રમે ધરાવનાર ચૂકવણી ન મળે તો નિર્માતા, આદેશક કે અન્ય સંબંધિત પક્ષો સામે કાનૂની

કાર્યવાહી કરી શકે છે .

ઉદાહરણચેકની ચૂકવણી ન કરે જો બેંક :, તો યથાનુક્રમે ધરાવનાર બેંક અને આદેશક સામે કેસ દાખલ કરી શકે છે.

4. વિગતવાર ચર્ચા (Detailed Discussion):

સદ્ધાવના (Good Faith): યથાનુક્રમે ધરાવનાર બનવા માટે, વ્યક્તિએ સદ્ધાવનાથી દસ્તાવેજ મેળવવો જોઈએ એટલે કે , તેને દસ્તાવેજની કોઈ ખામી વિશે ખબર ન હોવી જોઈએ .

મૂલ્ય (Value): દસ્તાવેજ માટે કોઈ મૂલ્ય (Consideration) આપવું જરૂરી છે, જેમ કે રોકડ, સેવા, અથવા અન્ય કોઈ લાભ .

ખામીઓથી સુરક્ષાયથાનુક્રમે ધરાવનારનો અધિકાર એટલો મજબૂત હોય છે કે તે દસ્તાવેજની : મૂળ ખામીઓથી પ્રભાવિત થતો નથી, પરંતુ આ માટે તેની સદ્ધાવના અને મૂલ્ય આપવું જરૂરી છે . કાનૂની રક્ષણ :Negotiable Instruments Act, 1881ની કલમ 36 અને 59 યથાનુક્રમે ધરાવનારને વિશેષ રક્ષણ આપે છે, જે તેને નાણાકીય વ્યવહારોમાં સુરક્ષિત રાખે છે.

નિષ્કર્ષ :

પરાક્રમ્ય લેખ એ વ્યાપારી વ્યવહારોને સરળ બનાવતું મહત્વનું સાધન છે, જેમાં વચનપત્ર, વિનિમયપત્ર અને ચેકનો સમાવેશ થાય છે .

યથાનુક્રમે ધરાવનારને શુદ્ધ અધિકાર, ચૂકવણીનો અધિકાર, હસ્તાંતરણનો અધિકાર અને કાનૂની કાર્યવાહીનો અધિકાર મળે છે, જે તેને નાણાકીય વ્યવહારોમાં સુરક્ષા પૂરી પાડે છે આ અધિકારોનું . પારી અને નાણાકીય ક્ષેત્રોમાં ખૂબ જ છેમહત્વ ખાસ કરીને વ્યા, કારણ કે તે વિશ્વસનીયતા અને સુરક્ષા પ્રદાન કરે છે.

2.વચનપત્ર, વિનિમયપત્ર અને ચેકના મહત્વના તત્વો અને તેમની વિગતવાર ચર્ચા(તફાવત)

પરિચય :

Negotiable Instruments Act, 1881(પરાક્રમ્ય લેખ અધિનિયમ, 1881) હેઠળ વચનપત્ર (Promissory Note), વિનિમયપત્ર (Bill of Exchange) અને ચેક (Cheque) એ ત્રણ મુખ્ય પરાક્રમ્ય લેખ છે .

આ તત્વો વ્યાપારી વ્યવહારોને સરળ અને વિશ્વસનીય બનાવે છેનીચે તેમના મહત્વના તત્વો . જણાવીને, તેમની વિગતવાર ચર્ચા કેસ લો સાથે કરવામાં આવી છે4 આ વિગતો કલમ ., 6 અને 5 .પર આધારિત છે

1. વચનપત્ર (Promissory Note)ના મહત્વના તત્વો :

વચનપત્ર કલમ તે લેખિત સ્વરૂપે હોય :હેઠળ વ્યાખ્યાયિત છે 4, જેમાં નિર્માતા બિનશરતી વચન આપે કે તે નિર્ધારિત રકમ નિર્ધારિત વ્યક્તિ અથવા તેના આદેશ અથવા વાહકને ચૂકવશેતે બેંક . હોતું નોટ અથવા કરન્સી નોટ નથી

મુખ્ય તત્વો :

1.લેખિત સ્વરૂપે અને હસ્તાક્ષરિત)In Writing and Signed): વચનપત્ર લેખિત હોવો જોઈએ, મૌખિક વચન અમાન્ય છે .તેમાં નિર્માતાના હસ્તાક્ષર હોવા જરૂરી છે .

2.બિનશરતી વચન)Unconditional Promise): વચન બિનશરતી હોવું જોઈએ, કોઈ શરત પર આધારિત નહીંમાત્ર દેવાની સ્વીકૃતિ પૂરતી નથી .; સ્પષ્ટ વચન જરૂરી છે .

3.નિર્ધારિત રકમની ચૂકવણી)Certain Sum of Money): રકમ નિર્ધારિત અને માત્ર પૈસા જ હોવી જોઈએ, અન્ય વસ્તુઓનો સમાવેશ અમાન્ય કરે છે .

4.નિર્ધારિત વ્યક્તિ અથવા તેના આદેશ અથવા વાહકને)Payable to Certain Person or Order/Bearer):પ્રાપ્તકર્તા સ્પષ્ટ હોવો જોઈએ .RBI Act હેઠળ વાહકને ચૂકવવાના વચનપત્ર પર પ્રતિબંધ છે .

5.બે પક્ષો)Two Parties): નિર્માતા)Maker) અને પ્રાપ્તકર્તા)Payee).

તત્વોની વિગતવાર ચર્ચા અને કેસ લો :

લેખિત અને હસ્તાક્ષરિત તત્વ .ને કાનૂની બનાવે છેઆ તત્વ વચનપત્ર :

Chandabolu Bhaskara Rao vs. State (2006, Andhra Pradesh High Court) માં કોર્ટે કહ્યું કે વચનપત્રને સાક્ષીની જરૂર નથી, પરંતુ હસ્તાક્ષર પછી સાક્ષી ઉમેરવાથી તે અમાન્ય થતું નથી .

Hariram vs. I.T. Commissioner (1952, Madras High Court) માં કોર્ટે કહ્યું કે શરતી વચન વિના દસ્તાવેજ વચનપત્ર નથી .

બિનશરતી વચનઆ તત્વ વચનપત્રને અન્ય દસ્તાવેજોથી અલગ પાડે છે .

Nawab Major Sir Mohammad Akbar Khan vs. Attar Singh (1936, Bombay High Court) માં કોર્ટે કહ્યું કે માત્ર રસીદ અથવા દેવાની સ્વીકૃતિ વચનપત્ર નથી, સ્પષ્ટ વચન જરૂરી છે .

S.S. Namboori vs. Mathai Abraham (1973, Kerala High Court) માં કોર્ટે કહ્યું કે વ્યાજબી ઘટના પર આધારિત વચન અમાન્ય છે .

Bal Mukund vs. Munna Lal Pammi Lal (1970) માં દેવાની સ્વીકૃતિને વચનપત્ર માનવામાં આવ્યું કારણ કે તેમાં માંગ પર ચૂકવણીનું વચન હતું .

નિર્ધારિત રકમ અને પક્ષો: Lala Jethji vs. Bhagu (1901) માં પ્રાપ્તકર્તાની અનિશ્ચિતતા વચનપત્રને અમાન્ય કરે છે .

Kundan Mal vs. Nand Kishore (1994, Rajasthan High Court) માં કોર્ટે કહ્યું કે પક્ષોની ઈરાદા, પરિસ્થિતિ અને દસ્તાવેજનું સાર તપાસવું જરૂરી છે .

M. Nyamathulla vs. A. Chitaranjan Reddy (2008, Andhra Pradesh High Court) માં "to the order of"ની વ્યાખ્યા કરી અને કહ્યું કે તે વચનપત્રને બોન્ડથી અલગ પાડે છે .

Mallavarapu Kasivisweswara Rao vs. Thadikonda Ramulu Firm (2008, Supreme Court) માં

કલમ હેઠળ વચનપત્રમાં વિચારણાની અનુમાનની ચર્ચા કરી અને કહ્યું કે વાદીને વિચારણા 118 સાબિતકરવાની જરૂર નથી જ્યાં સુધી પ્રતિવાદી તેને નકારે નહીં .

Jetha Parkha vs. Ramchandra (1889, Bombay High Court) માં ઈરાદા અને ભાષાનું મહત્વ દર્શાવ્યું .Surjit Singh vs. Ram Rattan Sharma (1975, Gauhati High Court) માં પૈસાની સ્વીકૃતિ સાથે વચનને વચનપત્ર માન્યું.

2. વિનિમયપત્ર (Bill of Exchange)ના મહત્વના તત્વો :

કલમ તે લેખિત સ્વરૂપે હોય :હેઠળ વ્યાખ્યાયિત 5, જેમાં આદેશક બિનશરતી આદેશ આપે કે આદેશિત નિર્ધારિત રકમ નિર્ધારિત વ્યક્તિ અથવા તેના આદેશ અથવા વાહકને ચૂકવે .

મુખ્ય તત્વો :

1.લેખિત સ્વરૂપે અને હસ્તાક્ષરિત (In Writing and Signed): આદેશ લેખિત અને આદેશક દ્વારા હસ્તાક્ષરિત હોવો જોઈએ .

2.બિનશરતી આદેશ (Unconditional Order): આદેશ બિનશરતી હોવો જોઈએ, કોઈ ઘટના પર આધારિત નહીં .

3.નિર્ધારિત રકમની ચૂકવણી (Certain Sum of Money): રકમ નિર્ધારિત અને માત્ર પૈસા જ હોવી જોઈએ .

4.નિર્ધારિત વ્યક્તિ અથવા તેના આદેશ અથવા વાહકને (Payable to Certain Person or Order/Bearer): પ્રાપ્તકર્તા સ્પષ્ટ હોવું જોઈએ .

5.ત્રણ પક્ષો (Three Parties): આદેશક (Drawer), આદેશિત (Drawee), પ્રાપ્તકર્તા (Payee).

તત્વોની વિગતવાર ચર્ચા અને કેસ લો :

લેખિત અને બિનશરતી આદેશ: આ તત્વ વિનિમયપત્રને આદેશ તરીકે મજબૂત બનાવે છે .

Rangaraju vs. Devichand Bhuralal (1945) માં કોર્ટે કહ્યું કે આદેશ સ્પષ્ટ અને બિનશરતી હોવો જોઈએ .Section ની વ્યાખ્યા અનુસાર5, કોર્ટ્સ અનેક કેસમાં કહ્યું કે શરતી આદેશ અમાન્ય છે, જેમ કે કોઈ ઘટના પર આધારિત .

પક્ષો અને રકમ: ત્રણ પક્ષોની જરૂરિયાત વ્યવહારને વિશ્વસનીય બનાવે છે .

K. Bhaskaran vs. Sankaran Vaidhyan Balan (1999, Supreme Court) માં, જો કે તે કલમ 138 પર છે, તેમાં વિનિમયપત્રના તત્વોની ચર્ચા કરી અને કહ્યું કે ચેક પણ વિનિમયપત્ર છે, પરંતુ તેના તત્વો સમાન છે .Negotiable Instrument Case (Scribd Document) માં કોર્ટે કહ્યું કે રકમમાં અસમાનતા .અમાન્ય કરે છે (અંક અને અક્ષરમાં)

અન્ય કેસમાં જેમ કે Haribhavandas Parasaran and Co. vs. A.D. Thakur (1963), વિચારણાની અનુમાનની ચર્ચા કરી, જે વિનિમયપત્રને પણ લાગુ પડે છે.

3. ચેક (Cheque)ના મહત્વના તત્વો :

કલમ ચેક એ વિનિમયપત્રનો ખાસ પ્રકાર છે :હેઠળ વ્યાખ્યાયિત 6, જે નિર્ધારિત બેંક પર લખાય છે અને માંગ પર ચૂકવવાનું હોય છે .

મુખ્ય તત્વો :

1.લેખિત સ્વરૂપે અને હસ્તાક્ષરિત)In Writing and Signed): આદેશ લેખિત અને આદેશક દ્વારા હસ્તાક્ષરિત .

2.બિનશરતી આદેશ)Unconditional Order): બેંકને ચૂકવણીનો આદેશ બિનશરતી .

3.નિર્ધારિત બેંક પર)Drawn on Specified Banker): નિર્ધારિત બેંક હોવી જોઈએ .

4. માંગ પર ચૂકવણી)Payable on Demand):તાત્કાલિક ચૂકવણી માટે .

5.નિર્ધારિત રકમ અને પ્રાપ્તકર્તા)Certain Sum and Payee): રકમ અને પ્રાપ્તકર્તા સ્પષ્ટ .
તત્વોની વિગતવાર ચર્ચા અને કેસ લો :

બિનશરતી આદેશ અને માંગ પર: આ તત્વ ચેકને તાત્કાલિક ચૂકવણીનું સાધન બનાવે છે .

Canara Bank vs. Canara Sales Corporation (1987, Supreme Court) માં કોર્ટે બેંકની જવાબદારીની ચર્ચા કરી અને કહ્યું કે પર્યાપ્ત ભંડોળ હોય તો ચૂકવણી કરવી જોઈએ .

Dashrath Rupsingh Rathod vs. State of Maharashtra (2014, Supreme Court) માં કલમ 138 હેઠળ અદાલતી અધિકારક્ષેત્રની ચર્ચા કરી, જેમાં ચેકના તત્વો પર પ્રકાશ પાડ્યો .

નિર્ધારિત બેંક અને રકમ: K. Bhaskaran vs. Sankaran Vaidhyan Balan (1999) માં કોર્ટે કહ્યું કે ચેક વિનિમયપત્ર છે અને તેના તત્વોમાં બેંકની વિશેષતા છે .

Important Decisions on NI Act (Karnataka Judicial Academy) માં કહ્યું કે ખાલી ચેકમાં વિગતો ભરવી માન્ય છે જો અધિકૃત હોય ના કેસમાં જેમ કે138 કલમ .Examining Evidentiary Requirements (The Edu Law) માં તત્વો જેમ કે વેલિડિટી પીરિયડ અને માંગની ચર્ચા કરી.

નિષ્કર્ષ:

આ તત્વો પરાક્રમ્ય લેખને કાનૂની અને વ્યાપારી રીતે મજબૂત બનાવે છે .

કેસ લો તેમની વ્યાખ્યા અને અમલને સ્પષ્ટ કરે છે, જે વ્યવહારોમાં વિશ્વાસ વધારે છે .

3. કોસ ચેક નેગોશિયેબલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સ એક્ટ - (અને તેની વિશેષ વિગતો), 1881 હેઠળ ?

નેગોશિયેબલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સ એક્ટ, 1881 (NI Act) હેઠળ કોસ ચેક એ એક્ટના ધારા 123 થી 131 હેઠળ આવે છે, જે ચેકની સુરક્ષા અને ચોરી.દુરુપયોગથી રક્ષણ માટે છે/

1. કોસ ચેક શું છે? (Definition)

કોસ ચેક એ એક ઓપન ચેક)Bearer Cheque) નું વિરોધી છેઓપન ચેકને બેંકના કાઉન્ટર .
પરથી સીધું કેશ મળે છે, પણ કોસ ચેકને કેશમાં નહીં, માત્ર બેંક એકાઉન્ટમાં જ ટ્રાન્સફર થઈ શકે છે.

અર્થચેકના ઉપરના ડાબા ખૂણામાં બે સમાંતર રેખાઓ : |||) દોરી આપવાથી ચેક .થાય છે "કોસ"

(અથવા તેનું ટ્રંકું) "એન્ડ કંપની" આ રેખાઓ વચ્ચે, "નોં "એકાઉન્ટ પેઈ" અથવા "નેગોશિયેબલ-
.જેવા શબ્દો લખી શકાય છે

ઉદ્દેશ્ય જો ચેક ખોવાઈ જાય .ચેકની સુરક્ષા વધારવી :તો તેને કોઈ પણ વ્યક્તિ કેશ કરી શકતું
નથી; માત્ર પેઈ)Payee)ના એકાઉન્ટમાં જ જમા થઈ શકે છેઆ ચોરી અથવા દુરુપયોગથી .
.બચાવે છે

ઉદાહરણ જો તમે :10,000નું ચેક આપો અને તેને કોસ કરો, તો પેઈ તેને બેંકમાં જમા કરી શકે
છે, પણ કાઉન્ટર પરથી કેશ નહીં લઈ શકે.

2. કોસ ચેકના પ્રકારો)Types of Crossing)

NI Act હેઠળ કોસિંગ ત્રણ પ્રકારની છે.

પ્રકાર)Type)	NI Act ધારા)Section)	વર્ણન)Description)	ઉદાહરણ
જનરલ કોસિંગ)General Crossing)	s.123	બે સમાંતર રેખાઓ)) જ દોરીઆલ, વચ્ચે કંઈ નથી અથવા એન્ડ " .લખેલું "કંપની કોઈપણ બેંક દ્વારા .કલેક્શન થઈ શકે	&co
સ્પેશિયલ કોસિંગ)Special Crossing)	s.124	બે રેખાઓ વચ્ચે ચોક્કસ બેંકનું નામ લખેલું માત્ર તે બેંક જ કલેક્ટ કરી શકે.	" .ત.દા)SBI").
રિસ્ટ્રિક્ટિવએકાઉન્ટ / પેઈ કોસિંગ)Restrictive/Account Payee Crossing)	126 (સંબંધિત)	બે રેખાઓ વચ્ચે "એકાઉન્ટ પેઈ" " અથવાA/c Payee" લખેલુંરકમ . માત્ર પેઈના એકાઉન્ટમાં જ જમા થાય; ટ્રાન્સફર નથી થઈ શકતું.	A/c Payee

નોનેગોશિયેબલ સિંગલો	- ધારા)130)	જનરલ અથવા સ્પેશિયલ કોસિંગ પછી -નો" "નેગોશિયેબલ ઉમેરાય તો, ચેકની ટ્રાન્સફરેબિલિટી)Negotiability) ખતમ થાયહોલ્ડરને . તેના પાછળના ઓનર કરતાં વધુ હક્કો નથી	
---------------------	--------------	--	--

3. કોસ ચેકના નિયમો અને અસર)Rules and Effects)

પેમેન્ટના નિયમો:

ધારા 126: કોસ ચેકને ડ્રોયર બેંક)Drawee Bank) કાઉન્ટર પરથી કેશમાં નથી આપી શકે; માત્ર કલેક્ટિંગ બેંક)Collecting Bank) દ્વારા જ.

ધારા 127: જો સ્પેશિયલ કોસિંગ વારંવાર થાય (મલ્ટીપલ બેંક્સ), તો ડ્રોયર બેંક પેમેન્ટ નથી કરી શકે.

ધારા 128: કલેક્ટિંગ બેંકને સારી નિયત)Good Faith) અને નેગ્લિજન્સ વિના પેમેન્ટ કરવાથી કોઈ જવાબદારી નથી, જો ચેકનું ટાઇટલ ખોટું હોય.

ધારા 129: જો કોઈ બેંક કોસ ચેકને ખોટી રીતે પે કરે, તો તેને લાયેબિલિટી થાય.

અસરકોસિંગ ચેકને ઇરેઝર અથવા ઓવરરાઇટ : કરી શકાય નહીં; તે મટિરિયલ એલ્ટરેશન)Material Alteration) ગણાય અને ચેક અમાન્ય થાય ધારા)87). આ ચેકને વધુ સુરક્ષિત બનાવે છે.

4. બેંક્સની જવાબદારી)Bank's Liability)

પેમેન્ટ બેંક)Paying Bank): ડ્રોયરની બેંકતેને કોસિંગનું પાલન કરવું પડે ., નહીં તો ડ્રોયરને નુકસાન થાય તો બેંક જવાબદાર.

કલેક્ટિંગ બેંક)Collecting Bank) : પેઈની બેંક" તેને એકાઉન્ટ પેઈકોસિંગ પાલન કરવું પડે ", નહીં તો તેને પેનલ્ટી ધારા)131).

ઉદાહરણકોસ ચેકને કોઈ બીજાના એકાઉન્ટમાં જમા કરાય "એકાઉન્ટ પેઈ" જો ., તો કલેક્ટિંગ બેંક લાયેબલ.

5. ધારા 138 સાથે સંબંધ)Connection with Section 138 - Cheque Bounce)

કોસ ચેક પણ બાઉન્સ થઈ શકે .(જો ખાતામાં પૈસા ના હોય)NA Actની ધારા 138 હેઠળ તે ક્રિમિનલ ઓફેન્સ છે :2 વર્ષ સુધીની જેલ અને દોડગુણા રકમનો ફાઇન.

2025ના નવા નિયમો)1 એપ્રિલ 2025થી શિકાયત માટે :(3 મહિનાનો સમય, ઓનલાઇન ફાઇલિંગ, અને 3 વખત બાઉન્સ પર એકાઉન્ટ ફીઝ.

4.ધારણકરનાર)Holder) અને યથાક્રમે ધારણકરનાર)Holder in Due Course) - નેગોશિયેબલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સ એક્ટ, 1881 હેઠળ વિસ્તારથી સમજૂતી?

1. ધારણકરનાર)Holder)

વ્યાખ્યા)Definition - ધારા 8):

નેગોશિયેબલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સ એક્ટ, 1881ની ધારા 8 મુજબ, ધારણકરનાર એવી વ્યક્તિ છે જે:

1. નેગોશિયેબલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ જેમ કે ચેક), પ્રોમિસરી નોટ, બિલ ઓફ એક્સચેન્જની માલિકી(ધરાવે છે.

2. તેના નામે ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ દ્વારા પેમેન્ટ મેળવવાનો હક્ક ધરાવે છે.

3. તેના હાથમાં ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ કાયદેસર રીતે હોવું જોઈએ .ત.દા), ચોરીથી નહીં.(

જે વ્યક્તિ પાસે ચેક અ)થવા અન્ય નેગોશિયેબલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ છે અને તે તેના નામે પેમેન્ટ (મેળવવાનો અધિકાર ધરાવે છે, તે ધારણકરનાર છે.

ઉદાહરણ:

રમેશ રાજેશને ₹10,000નું ચેક આપ્યું, જેમાં "Pay to Rajesh" લખેલું છેઆ કિસ્સામાં રાજેશ . નામે છે અને તે પેમેન્ટ ધારણકરનાર છે કારણ કે ચેક તેનામેળવી શકે છે.

જો રાજેશ આ ચેક શ્યામને એન્ડોર્સ)Endorse) કરે (સહી કરીને આપે), તો શ્યામ નવું ધારણકરનાર બનશે, પરંતુ તેની પાસે ચેક કાયદેસર રીતે હોવું જોઈએ.

ધારણકરનારના હક્કો)Rights of Holder):

1. પેમેન્ટ મેળવવાનો હક્ક.થી મેળવી શકેચેકની રકમ બેંકમાં :

2. ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ટ્રાન્સફર કરવાનો હક્ક.ચેકને એન્ડોર્સમેન્ટ દ્વારા બીજાને આપી શકે :

3. ડિશોનર પર કેસ કરવાનો હક્કજો ચેક બાઉન્સ થાય :, તો ધારણકરનાર ધારા 138 હેઠળ કેસ કરી શકે.

4. ડુપ્લિકેટ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ મેળવવાનો હક્કજો ચેક ખોવાઈ જાય :, તો નવું ચેક મેળવી શકે ધારા 45A).

મહત્વની નોંધ:

ધારણકરનારને ટાઇટલ)Title) ની ખામી હોઈ શકે .

દા.ત., જો ચેક ચોરીનું હોય, તો તે ધારણકરનાર હોઈ શકે, પરંતુ તેનો કાયદેસર હક્ક નથી.

ધારણકરનાર હંમેશાં યથાક્રમે ધારણકરનાર નથી.

2. યથાક્રમે ધારણકરનાર)Holder in Due Course)

વ્યાખ્યા)Definition - ધારા 9):

ધારા 9 મુજબ, યથાક્રમે ધારણકરનાર એવી વ્યક્તિ છે જે:

1. નેગોશિયેબલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ .કાયદેસર રીતે મેળવે છે (જેમ કે ચેક)
2. વેલ્યૂ)Value) આપીને ચેક લીધું હોય .ત.દા), પૈસા, માલ, અથવા સેવા આપીને.(
3. સારી નિયત)Good Faith) થી લીધું હોય, એટલે કે, ચેકમાં કોઈ ખામી)Defect in Title) હોવાની શંકા ન હોય.

4. ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ મેચ્યોરિટી પહેલાં)Due Date પહેલાં.(જો મેચ્યોરિટી હોય) મેળવેલું હોવું જોઈએ (યથાક્રમે ધારણકરનાર એ ધારણકરનારની ખાસ શ્રેણી છે, જેને ચેક કાયદેસર, પૈસા આપીને, અને નિષ્કપટ રીતે મળ્યું હોય, અને તેને ચેકની કોઈ ખામીની જાણ ન હોય.

ઉદાહરણ:

રમેશે રાજેશને ₹10,000નું ચેક આપ્યું રાજેશે આ ચેક શ્યામને .₹10,000ની ચૂકવણી)Value) માટે આપ્યું, અને શ્યામને ચેકની કોઈ ખામીની જાણ નથીઆ કિસ્સામાં શ્યામ . યથાક્રમે ધારણકરનાર છે.

પરંતુ, જો શ્યામને ખબર હોય કે ચેક ચોરીનું છે, તો તે યથાક્રમે ધારણકરનાર નથી, ફક્ત ધારણકરનાર હશે.

3. યથાક્રમે ધારણકરનારના હક્કો)Rights of Holder in Due Course):

1. બેટર ટાઇટલ)Better Title): યથાક્રમે ધારણકરનારને પાછળના ધારણકરનાર કરતાં વધુ સારો હક્ક મળે છેએટલે કે ., જો ચેકમાં ખામી હોય.ત.દા) , ચોરીનું(, તો પણ યથાક્રમે ધારણકરનારને પેમેન્ટ મળે ધારા)9).

2. ડિશોનર પર કેસ કરવાનો હક્કચેક બાઉન્સ થાય ., તો ધારા 138 હેઠળ કેસ દાખલ કરી શકે.

3. પ્રીસમ્પશન)Presumption): ધારા 118(a) અને 139 હેઠળ, એવું માનવામાં આવે છે કે યથાક્રમે ધારણકરનારે ચેક વેલ્યૂ આપીને અને સારી નિયતથી લીધું છે, સિવાય કે આરોપી ઉલટું સાબિત કરે.

4. પ્રિવિલેજનેગોશિયેબલ હોય-જો ચેક નોં ., તો યથાક્રમે ધારણકરનારનો હક્ક નથી રહેતો ધારા) 130).

યથાક્રમે ધારણકરનાર બનવા માટે સારી નિયત)Good Faith) અને વેલ્યૂ)Consideration) આવશ્યક છે.

જો ચેક ઓવરડ્યૂ)Overdue) હોય અથવા તેમાં ખામીની જાણ હોય, તો વ્યક્તિ યથાક્રમે ધારણકરનાર નથી.

4. ધારણકરનાર અને યથાક્રમે ધારણકરનાર વચ્ચેનો તફાવત)Difference)

મુદ્દો	ધારણકરનાર)Holder)	યથાક્રમે ધારણકરનાર)Holder in Due Course)
વ્યાખ્યા	ચેકની માલિકી ધરાવે અને પેમેન્ટનો હક્ક ધરાવે ધારા) 8).	ચેક કાયદેસર, વેલ્યૂ આપી, સારી નિયતથી, અને મેચ્યોરિટી પહેલાં મેળવે ધારા)9).
ટાઇટલ	ટાઇટલમાં ખામી હોઈ શકે .ત.દા), ચોરીનું ચેક.(	ટાઇટલમાં ખામી હોય તો પણ બેટર ટાઇટલ મળે.
વેલ્યૂ)Consideration)	વેલ્યૂ આપ્યું હોવું જરૂરી નથી .ત.દા), ગિફ્ટમાં મળે.(	વેલ્યૂ આપવું આવશ્યક છે.
સારી નિયત)Good Faith)	સારી નિયત જરૂરી નથી.	સારી નિયત અને ખામીની જાણ ન હોવી જરૂરી.
હક્કો	મર્યાદિત હક્કો પેમેન્ટ), ટ્રાન્સફર, કેસ.(	વધુ મજબૂત હક્કો બેટર) ટાઇટલ, પ્રીસમ્પશન.(
ઉદાહરણ	રાજેશને રમેશે ચેક આપ્યું, રાજેશ ધારણકરનાર.	રાજેશે શ્યામને ₹10,000 આપી ચેક ટ્રાન્સફર કર્યું, શ્યામ યથાક્રમે ધારણકરનાર.

5. કાયદાકીય મહત્વ અને કેસ લો)Legal Importance and Case Law)

ધારણકરનાર:

ધારણકરનારને ધારા 138 હેઠળ ચેક ડિશોનરનો કેસ કરવાનો હક્ક છે, પરંતુ તેનું ટાઇટલ ખામીયુક્ત હોઈ શકે.

કેસ :Brahmayya & Co. vs. K. Srinivasan (1959) - ધારણકરનારે ચેકની માલિકી સાબિત કરવી પડે.

યથાક્રમે ધારણકરનાર:

યથાક્રમે ધારણકરનારને બેટર ટાઇટલ મળે, જે ચોરીના ચેકના કિસ્સામાં પણ રક્ષણ આપે.

કેસ :Rameshchandra Ambalal Joshi vs. State of Gujarat (2014) - ગુજરાત હાઈકોર્ટે સ્પષ્ટ કર્યું કે યથાક્રમે ધારણકરનારે સારી નિયત અને વેલ્યૂ સાબિત કરવું પડે.

6. ક્રોસ ચેક સાથે સંબંધ)Connection with Crossed Cheque)

ધારણકરનારક્રોસ ચેકનો ધારણકરનાર ફક્ત બેંક એકાઉન્ટમાં રકમ જમા કરી શકે :, કેશ નહીં

ધારા)126).

યથાક્રમે ધારણકરનારહોય "નેગોશિયેબલ-નો" કોસ ચેક જો :, તો યથાક્રમે ધારણકરનારનો હક્ક ખતમ થાય ધારા)130). પરંતુ, "એકાઉન્ટ પેઈકોસિંગ હોય તો તે ફક્ત પેઈના એકાઉન્ટમાં જ " .જમા થાય

ઉદાહરણ" રાજેશ પાસે :A/c Payee" કોસ ચેક છેતે યથાક્રમે ધ .ારણકરનાર છે, પણ ચેકને બીજાને ટ્રાન્સફર નથી કરી શકતો.

7. નવા નિયમો)2025 સુધીના(:

ચેક ડિશોનર :1 એપ્રિલ 2025થી, ધારા 138 હેઠળ શિકાયત માટે 3 મહિનાનો સમય, ઓનલાઇન ફાઇલિંગ, અને 3 વખત બાઉન્સ પર એકાઉન્ટ ફીઝ થઈ શકે.

યથાક્રમે ધારણકરનારને ધારા 139 હેઠળ પ્રીસમ્પશનનો લાભ મળે છે, જે કેસમાં મદદ કરી શકે.

5.ચેકના અનાદરના પ્રસંગે હક્કો અને જવાબદારીઓનિગોશિયેબલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સ એક્ટ) વિશ્લેષણ :, ૧૮૮૧ની કલમ ૧૩૮ હેઠળ(

ચેક એક મહત્વપૂર્ણ નાણાકીય સાધન છેજો કે ., જ્યારે ચેક અનાદરિત થાય છે (ડિસઓનર), ત્યારે તેના પરિણામો કાયદાકીય અને નાણાકીય રીતે ગંભીર હોય છેઅનાદર શું છે નિગોશિયેબલ ચેક .) અને તેની શરતોIngredients of Offence under Section 138)

ચેક અનાદર એટલે ચેકને બેંકમાં રજૂ કરવામાં આવે પછી તે) "અપૂરતા ભંડોળ"insufficient funds), "એકાઉન્ટ બંધ" "account closed) અથવા અન્ય કારણે વાપસ થઈ જાય ૧૩૮ કલમ . :પૂરી થવી જરૂરી છે હેઠળ ગુનો બને તે માટે આ શરતો

- ચેક કોઈ દેવું અથવા જવાબદારી પૂરી કરવા માટે જારી કરાયો હોય.
- તેને તેની મેયોરિટી .ની અંદર બેંકમાં રજૂ કરવામાં આવે(વેલિડિટી)
- ચેક અનાદરિત થાય અને તેનું કારણ .વગેરે હોય "અપૂરતા ભંડોળ"
- લાભાર્થી દ્વારા ડ્રોઅરને ૩૦ દિવસની અંદર નોટિસ આપવામાં આવે .(પેમેન્ટ માટે માંગ કરતી)
- નોટિસ મળ્યા પછી ૧૫ દિવસમાં ડ્રોઅર પૂર્ણ ચુકવણી ના કરે.

જો આ બધું પૂરું થાય, તો તે ગુનો બને છેહેઠળ પેમે દ્વારા મેજિસ્ટ્રેટ કોર્ટમાં ફરિયાદ ૧૪૨ કલમ . .કરી શકાય છે

રલાભાર્થી ના હક્કો)Rights of Payee)

લાભાર્થી નો મુખ્ય હેતુ નાણાં વાપસ મેળવવાનો છે:હેઠળ તેના મુખ્ય હક્કો ૧૩૮ કલમ .

- પ્રમાણભૂત પુરાવો)Presumption of Debt): કલમ ૧૩૮ હેઠળ ચેક જારી કરવાથી દેવું અથવા " લાભાર્થી ને આ પુરાવો દર્શાવવા .નો પુરાવો માનવામાં આવે છે"જવાબદારીની જરૂર નથી; ડ્રોઅરે તેને નકારવાનો બોજ છે.

- નોટિસ અને ફરિયાદનો અધિકારમહિનામાં ૧ દિવસમાં નોટિસ અને તે પછી ૩૦ અનાદર પછી :

.ફરિયાદ

- કમ્પન્સેશન અને સજાવર્ષ સુધીની જેલ ૨ કોર્ટ ડ્રોઅરને :, દંડ (ચેકની રકમના બમણા સુધી) ૧૪૮ કલમ .અથવા બંને આપી શકે(સુધારા પછીહેઠ (૭ અપીલમાં ૨૦૨૬મ જમા કરાવવાનો % .આદેશ મળી શકે

- સમાધાન)Compounding): કોઈપણ તબક્કે કેસ સમાધાન કરી શકે, જેમાં ડ્રોઅરને વધારાના ખર્ચ .ભરવા પડે (સુધી %૧૫)

કેસ લો ઉદાહરણહેઠળ લાભાર્થી ૧૩૯ માં સુપ્રીમ કોર્ટે કહ્યું કે કલમ(૨૦૧૦) શ્રી મોહન .રંગપ્પા વિ: ને દેવાનો પુરાવો આપવાની જરૂર નથી; ડ્રોઅરે તેને) "સંભાવ્ય રીતે"preponderance of probabilities) નકારવાનો છે.આથી લાભાર્થી નો હક્ક મજબૂત થાય છે .

૩) ની જવાબદારીઓ(જારી કરનાર) ડ્રોઅર .Liabilities of Drawer)

ડ્રોઅરની મુખ્ય જવાબદારી એ છે કે તે ચેક જારી કરતા પહેલા એકાઉન્ટમાં પૂરતા ભંડોળની વ્યવસ્થા કરેજો અનાદર થાય ., તો:

- ગુનાહિત જવાબદારીહેઠળ ગુનો ૧૩૮ કલમ :, જેમાં ૨ વર્ષની જેલ અથવા દંડ ચેક રકમના) .અથવા બંને (બમણા સુધી

- વાઇકેરીયસ લાયબિલિટી)Vicarious Liability): જો કંપનીનું ચેક હોય, તો કલમ ૧૪૧ હેઠળ ડિરેક્ટર્સ અધિકારીઓ જવાબદાર/થાય જો તેઓ .હોય "કંપનીના વ્યવસાયની જવાબદારીમાં" .ફરિયાદમાં આની ખાસ વિગતો હોવી જરૂરી

- ડિફેન્સ)Defenses): ડ્રોઅર પુરાવા દ્વારા દેવું ન હોવાનું દર્શાવી શકે, અથવા નોટિસમાં ખામી હોવાનુંજો ભાગશાહી ચુકવણી કરી હોય ., તો તેને ચેક પર નોંધાવવી પડે ૫૬ કલમ)).

- પ્રક્રિયા૨૦ અપીલમાં .દારીદિવસમાં ચુકવણી ના કરે તો જવાબ ૧૫ નોટિસ પછી :% જમા કરવાની જવાબદારી.

કેસ લો

ઉદાહરણમાં સુપ્રીમ કોર્ટે નક્કી કર્યું કે (૨૦૦૫) નીતા ભલ્લા .વિ .એસએમએસ ફાર્માસ્યુટિકલ્સ લિ : હેઠળ વાઇકેરીયસ જવાબદારી માટે ફરિયાદમાં ડિરેક્ટરની ભૂમિકાની ખ ૧૪૧ કલમ.સ વિગતો હોવી જરૂરી; માત્ર ડિરેક્ટર હોવું પૂરતું નથી.એક્ઝિક્યુટિવ ડિરેક્ટર્સની સુરક્ષા થાય છે-આથી નોન .

ઉદાહરણચિકો ઉર્સુલા ડી .વિ .લિ (પ્રાઇવેટ) ગોવાપ્લાસ્ટ :સોઝા માં કોર્ટે કહ્યું કે કલમ*(૨૦૦૩) નું અર્થઘટન બેંકિંગ વ્યવસ્થાને મજબૂત કરવા માટે કરવું જોઈએ૧૩૮; "એકાઉન્ટ બંધપણ " અનાદર ગણાય, જે ડ્રોઅરની જવાબદારી વધારે છે.

૪) પ્રક્રિયાત્મક નોંધ .Procedural Notes for Students)

- જ્યુરિસ્ટિક્શનસ્ટેટ .દશરથ રૂપસિંહ રાહોડ વિ) ચેક રજૂ કરનારી બેંકની જગ્યા પર કેસ ચાલે : ઓફ મહારાષ્ટ્ર, ૨૦૧૪.(

- સમયમર્યાદા ફરિયાદ અનાદરથી : મહિનામાં; વિલંબ માટે કારણ દર્શાવવું.

- સુધારા (Amendments): ૨૦૧૮ના સુધારાથી અપીલમાં ૨૦જમા અને વિશેષ કોર્ટસની %
.વ્યવસ્થા

ચેક અનાદરના પ્રસંગે જવાબદારી (Liability under Section 138, Negotiable Instruments Act, 1881)

જવાબદારી શું છે?

જવાબદારી એટલે ચેકના અનાદર થવાથી ઉદ્ભવતી કાયદાકીય ફરજ, જેમાં ચેક જારી કરનાર
.અથવા ગુનાહિત પરિણામો ભોગવવા પડે છે/ને નાણાકીય અને(ડ્રોઅર)

જો ચેક) "અપૂરતા ભંડોળ"(insufficient funds), "એકાઉન્ટ બંધ" (account closed) અથવા અન્ય
કારણે અનાદરિત થાય, તો કલમ ૧૩૮ હેઠળ ડ્રોઅર જવાબદાર ગણાય .

આ જવાબદારી ખાસ કરીને ગુનાહિત જવાબદારી (Criminal Liability) અને, જો લાગુ હોય તો,
વાઇકેરિયસ જવાબદારી (Vicarious Liability)નો સમાવેશ કરે છે.

ડ્રોઅરની જવાબદારીના પ્રકાર

1.ગુનાહિત જવાબદારી (Criminal Liability under Section 138):

જો ચેક અનાદરિત થાય અને નીચે - ની શરતો પૂરી થાય, તો ડ્રોઅર ગુનો કરે છે:

.ચેક કોઈ કાયદેસર દેવું અથવા જવાબદારી પૂરી કરવા જારી થયો હોય -

.ચેક બેંકમાં રજૂ થયા પછી અનાદરિત થયો હોય -

.આપી હોય (ડિમાન્ડ નોટિસ) દિવસમાં લેખિત નોટિસ ૩૦ એ ડ્રોઅરને(લાભાર્થી) -

૧ નોટિસ મળ્યા પછી - ૫ દિવસમાં ડ્રોઅરે ચુકવણી ન કરી હોય.

સજા :

વર્ષ સુધીની જેલ ૨ - , અથવા

ચેકની રકમના બમણા સુધીનો દંડ - , અથવા

.બંને -

જો રાજશે નીતાને :ઉદાહરણ -₹૧ લાખનો ચેક આપ્યો અને તે અપૂરતા ભંડોળને કારણે વાપસ
આવે, તો નીતા નોટિસ આપી શકે દિવસમાં ૧૫ જો રાજશે .ચુકવણી ન કરે, તો તે ગુનાહિત
જવાબદારી હેઠળ આવે.

2.વાઇકેરિયસ જવાબદારી (Vicarious Liability under Section 141):

ફર્મ) જો ચેક કોઈ કંપની -, LLP, વગેરેદ્વારા જારી કરાયો હોય (, તો કલમ ૧૪૧ હેઠળ કંપનીના
ડિરેક્ટર્સ, મેનેજરો અથવા અન્ય જવાબદાર અધિકારીઓ પણ જવાબદાર ગણાય, જો:

.વાબદારીમાં સક્રિય હોયતેઓ ગુનાના સમયે કંપનીના વ્યવસાયની જ -

.ફરિયાદમાં તેમની ભૂમિકાની સ્પષ્ટ વિગતો આપવામાં આવે -

જો :ઉદાહરણ -XYZ લિનો ચેક અનાદરિત થાય., તો કંપની ઉપરાંત તેના ડિરેક્ટર જે)
.જવાબદાર ગણાય (વ્યવસાયનું સંચાલન કરે છે

૩.નાણાકીય જવાબદારી:

ડ્રોઅરે ચેકની રકમ - , વ્યાજ (ય તોજો કરાર હો), અને કોર્ટના ખર્ચા ચૂકવવા પડે.

ના સુધારા હેઠળ૨૦૧૮ - , અપીલ દાખલ કરતી વખતે ચેકની રકમના ૨૦ જમા કરવા પડે %
૧૪૮ કલમ)).

ડ્રોઅરના બચાવ)Defenses Available to Drawer)

ડ્રોઅર પોતાની જવાબદારી ઘટાડવા અથવા નકારવા નીચેના દલીલો રજૂ કરી શકે:

૧.દેવું નથીની ૧૩૯ કલમ) કાયદેસર દેવું અથવા જવાબદારી માટે જારી ન હોય ચેક કોઈ :
(પ્રમાણભૂત ધારણા નકારવી

કેસ લો "સંભાવ્ય રીતે" સુપ્રીમ કોર્ટે કહ્યું કે ડ્રોઅરે - (૨૦૧૦) શ્રી મોહન .રંગપ્પા વિ :
)preponderance of probabilities) દેવું ન હોવાનું પુરાવે.

૨.ચેકનો દુરુપયોગરજૂ કરાયો હોય ચેક ખોટી રીતે :, જેમ કે ખોટી તારીખે અથવા બદલાયેલી
વિગતો સાથે.

૩.નોટિસમાં ખામી.દિવસમાં ન આપી હોય અથવા તેમાં ખામી હોય ૩૦ નોટિસ :

૪.ભાગશાહી ચુકવણી ડ્રોઅરે દેવાનો કેટલોક ભાગ ચૂકવ્યો હોય અને તે ચેક પર નોંધાયો હોય :
૫૬ કલમ)).

મહત્વના કેસ લો

૧.એસએમએસ ફાર્માસ્યુટિકલ્સ લિ:(૨૦૦૫) નીતા ભલ્લા .વિ .

૧૪૧ કલમ) સુપ્રીમ કોર્ટે નક્કી કર્યું કે વાઇસેરિયસ જવાબદારી -) માટે ફરિયાદમાં ડિરેક્ટરની
ભૂમિકા સ્પષ્ટ હોવી જોઈએએક્ઝિક્યુટિવ ડિરેક્ટર્સન-આથી નોન .માત્ર ડિરેક્ટર હોવું પૂરતું નથી .ી
સુરક્ષા થાય.

૨. ગોવાપ્લાસ્ટ ચિકો ઉર્સુલા ડી .વિ .લિ (પ્રાઇવેટ)'સોઝા :(૨૦૦૩)

પણ ચેક અનાદર ગણાય "એકાઉન્ટ બંધ" કોર્ટે કહ્યું કે -, જે ડ્રોઅરની જવાબદારી વધારે છેઆ .
.બેંકિંગ વ્યવસ્થાને મજબૂત કરવા માટેનો નિર્ણય હતો

૩.દશરથ રુપસિંહ રાઠોડ વિ:(૨૦૧૪) સ્ટેટ ઓફ મહારાષ્ટ્ર .

દાખલ થઈ શકે ચેક રજૂ કરનારી બેંકના સ્થળે જ ફરિયાદ -, જે ડ્રોઅરની જવાબદારીની પ્રક્રિયાને
સ્પષ્ટ કરે છે.

6.નિગોશિયેબલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સ એક્ટ, ૧૮૮૧)NI Act) હેઠળ શેરા)Endorsements)ના પ્રકારો : વિગતવાર સમજૂતી

આ લેખમાં આપણે શેરાના મુખ્ય પ્રકારો સાદા -શેરા)Blank Endorsement), ખાસ શેરા)Special Endorsement), શરતી શેરા)Conditional Endorsement), શરતી શેરા)Restrictive Endorsement - કદાચ વપરાશકર્તાના ક્વેરીમાં ટાઇપો(, મર્યાદિત શેરા)Restrictive અથવા Partial Endorsement) અને ફેકલ્ટેટિવ શેરા)Facultative Endorsement) છે.

૧) શેરાના સામાન્ય નિયમો .General Rules for Endorsements)

પહેલા શેરાના મૂળભૂત તત્વો સમજી લઈએ:

- આવશ્યક તત્વો ૧૫ કલમ) ના હસ્તાક્ષર જરૂરી(એન્ડોર્સર) શેરા કરનાર :). તે ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટની પાછળ અથવા અલગ કાગળ શેરા કરનાર પાસે ઇન્સ .પર કરી શકાય (એલોન્જ) ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટનો કાયદેસર અધિકાર હોવો જોઈએ.
- અસરો: શેરાથી ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટના અધિકારો .ને મળે છે(લાભાર્થી) એન્ડોર્સી (યુકવણી મેળવવાના) ૫૨ કલમ) એન્ડોર્સર જવાબદાર રહે છે જો ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ અનાદરિત થાય).
- અમાન્ય શેરાજો શેરા ખોટા હસ્તાક્ષરથી કરાયો હોય અથવા તેમાં કપ :ટ હોય, તો તે અમાન્ય ૫૩ કલમ)).

૨) સાદા શેરા .Blank or General Endorsement) - કલમ ૧૬ અને ૫૪

- વ્યાખ્યાઆમાં એન્ડોર્સર માત્ર પોતાના હસ્તાક્ષર કરે છે :, કોઈ વ્યક્તિનું નામ ઉલ્લેખ કર્યા વિના . ઉદાહરણ."રામ :સહી" માત્ર :

- આવશ્યક તત્વો:

- માત્ર એન્ડોર્સરના હસ્તાક્ષર.
- કોઈ શરત અથવા વિગતો નહીં.
- ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટને બેચરર ૫૪ કલમ) ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટમાં રૂપાંતરિત કરે છે (ધારક)).
- અસરો:
 - ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટને કોઈપણ વ્યક્તિને હસ્તાંતરિત કરી શકાય, માત્ર ડિલિવરીથી.
 - ધારકને પૂર્ણ અધિકારો મળે છે, પરંતુ જો ખોવાય તો જોખમ વધારે.
 - તેને ખાસ શેરામાં રૂપાંતરિત કરી શકાય ૪૯ કલમ)).
 - કેસ લો(૧૯૩૯) કોઝેન્સ .જેન્કિન્સ વિ : માં કોર્ટે કહ્યું કે સાદા શેરાથી ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ બેચરર બને છે.

૩) ખાસ શેરા .Special or Full Endorsement) - કલમ ૧૬

- વ્યાખ્યા .એન્ડોર્સર હસ્તાક્ષર કરીને વિશેષ વ્યક્તિનું નામ ઉલ્લેખ કરે છે :

ઉદાહરણઓર્ડર પે ટુ શ્યામ અથવા" :, સહી."રામ :

- આવશ્યક તત્વો:

- એન્ડોર્સરના હસ્તાક્ષર.
- એન્ડોર્સી .શબ્દ "ઓર્ડર" નું નામ અથવા(લાભાર્થી)
- તેને વધુ શેરા કરી શકાય.
- અસરો:
 - ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટને ઓર્ડર ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટમાં રાખે છે, જેમાં વધુ શેરા જરૂરી.
 - એન્ડોર્સીને પૂર્ણ અધિકારો મળે છે, અને તે વધુ હસ્તાંતરિત કરી શકે.
 - સુરક્ષા વધારે, કારણ કે માત્ર ઉલ્લેખિત વ્યક્તિ જ ચુકવણી મેળવી શકે.
 - કેસ લો: ગેયલ વિ(૧૯૯૯) થાકોર કોર્પ . માં ખાસ શેરાની માન્યતા પર ચર્ચા થઈ.
- ૪) શરતી શેરા .Conditional Endorsement) - કલમ ૫૨
 - વ્યાખ્યાપે દુ શ્યામ" :ઉદાહરણ .ત સાથે કરાય છેશેરા કોઈ શર ., જો તે મુંબઈ પહોંચે તો, સહી :
."રામ
 - આવશ્યક તત્વો:
 - હસ્તાક્ષર અને શરતનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ.
 - શરત પૂરી થવી જરૂરી.
 - શરત ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટની મુખ્ય જવાબદારીને અસર ન કરે.
 - અસરો:
 - શરત પૂરી થાય તો જ એન્ડોર્સીને અધિકારો મળે.
 - વધુ હસ્તાંતરણમાં શરત ચાલુ રહે, પરંતુ ટ્રાન્સફરીને તેની અસર ન પડે જો તેને ખબર ન હોય (પર કલમ)).
 - જો શરત અશક્ય હોય, તો શેરા અમાન્ય થઈ શકે.
 - કેસ લો ડે :વિ(૧૮૩૦) લોન્ગ . માં શરતી શેરાની અસરોની ચર્ચા.
- ૫) શરતી શેરા અથવા મર્યાદિત શેરા .Restrictive Endorsement) - કલમ ૫૦
 - વ્યાખ્યાપે દુ શ્યામ ઓન્લી" :ઉદાહરણ .શેરા જે વધુ હસ્તાંતરણને પ્રતિબંધિત કરે ., સહી :
."રામ
 - આવશ્યક તત્વો:
 - હસ્તાક્ષર અને પ્રતિબંધિત શબ્દો જેમ કે ."નોટ ટ્રાન્સફરેબલ" અથવા "ઓન્લી"
 - તે એન્ડોર્સીને માત્ર ચુકવણી મેળવવાનો અધિકાર આપે, વધુ શેરા નહીં.
 - અસરો:
 - ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટનું વધુ નેગોશિએશન અટકે.
 - એન્ડોર્સીને એજન્ટ તરીકે કામ કરી શકે, પરંતુ માલિકી નહીં.
 - સુરક્ષા માટે ઉપયોગી, જેમ કે બેંક ડ્રાફ્ટમાં.

- કેસ લો.માં મર્યાદિત શેરાની મર્યાદાઓની ચર્ચા*(૧૮૯૯) બાર્કર .અન્ડરવુડ વિ :
- ૬) ર્યાદિત શેરામ .Partial Endorsement) - કલમ ૫૬
- વ્યાખ્યા :ઉદાહરણ .શેરા જે ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટની માત્ર અમુક રકમ માટે કરાય છે :₹૧૦,૦૦૦માંથી ₹૫,૦૦૦ માટે શેરા.
- આવશ્યક તત્વો:
 - હસ્તાક્ષર અને આંશિક રકમનો ઉલ્લેખ.
 - તે માન્ય ત્યારે જ જ્યારે બાકીની રકમની ચુકવણી થઈ હોય.
- અસરો:
 - સામાન્ય રીતે અમાન્ય, કારણ કે ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટને વિભાજિત કરે છે.
 - જો પૂર્ણ ચુકવણી પછી આંશિક શેરા કરાય તો માન્ય.
 - વધુ જવાબદારીઓ વધારે.
- કેસ લો: ડે વિ(૧૮૩૨) હિક્સ . માં આંશિક શેરાની અમાન્યતા.
- ૭) ફેકલ્ટેટિવ શેરા .Facultative Endorsement)
- વ્યાખ્યાએન્ડોર્સર કેટલાક અધિકારો છોડે છે :, જેમ કે અનાદરની નોટિસ મેળવવાનો :ઉદાહરણ . "પે ટુ શ્યામ", નોટિસ ઓફ ડિસ્હોનર વેઇલ, સહી."રામ :
- આવશ્યક તત્વો:
 - હસ્તાક્ષર અને વેઇવર .શબ્દો (છોડવાના)
 - તે એન્ડોર્સરની જવાબદારી ઘટાડે.
- અસરો:
 - એન્ડોર્સરને અમુક જવાબદારીઓમાંથી મુક્તિ મળે.
 - વધુ પાર્ટીઓને અસર ન પડે.
 - વિશ્વાસ વધારવા માટે ઉપયોગી.
- કેસ લો(૨૦૦૪) અબ્દુલ હુસૈન .કુલ્થમ વિ : માં ફેકલ્ટેટિવ શેરાની અસરો.